

Hvad är vårt lif då hälsan saknas?

*Sjukdom och död i kvinnliga ståndspersoners korrespondens 1808–1852 i
Finland.*

Avhandling pro gradu

Evelina Knipström

Institutionen för filosofi, historia,
kultur- och konstforskning

Helsingfors universitet

Handledare: Henrik Meinander

Helsingfors

11.8.2015

INNEHÅLL

1	INLEDNING.....	1
1.1	Sjukdom och död utifrån fyra fallbeskrivningar	1
1.2	Kontext och tidigare forskning.....	6
1.2.1	Medicin, läkare och sjukdomar i början av 1800-talet.....	6
1.2.2	Kvinnliga ståndspersoner	12
1.2.3	Förhållningssätt till och upplevelser av död.....	15
1.3	Teoretiska angreppssätt och metod	17
1.3.1	Individens utsatthet och det patientorienterade perspektivet	17
1.3.2	Sjukdom och hälsa som begrepp.....	19
1.3.3	Metoden.....	20
1.4	Källmaterial	21
1.4.1	Fyra sjukliga kvinnor: Eva Mathilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus.....	21
1.4.2	Breven	25
1.4.3	Dagböckerna	28
2	SJUKDOMSBERÄTTELSE.....	30
2.1	Beskrivningar av sjukdom och hälsa.....	30
2.2	Relationen till läkarna.....	41
2.3	Mediciner och kurer	47
2.4	Tron på klimatets, vattnets, matens och brunnens effekter	52
3	KVINNANS ROLLER I EN SJUKDOMSKONTEXT.....	60
3.1	Sjukdomens plats i familjen	60
3.2	Graviditet, en dödlig sjukdom?	67
3.3	De sociala plikterna	73
4	SYNEN PÅ DÖDEN	79
4.1	Närheten till döden	79
4.2	Tankar i väntan på döden	82
4.3	Dödens konsekvenser	85

4.4 Vikten av att sörja förnuftigt	87
4.5 Konsten att trösta	96
5 SAMMANFATTNING	101
LITTERATURFÖRTECKNING	105

1 INLEDNING

1.1 Sjukdom och död utifrån fyra fallbeskrivningar

1800-talets första hälft kan i Finland på många sätt ses som upptakten till ett brytningsskede. År 1809 blev Finland ryskt storfurstendöme, men vid sidan om det fortgick världen och livet till stor del enligt de mönster som hängt med under århundraden. Mot senare delen av 1800-talet skulle flera av dessa mönster komma att omvärderas, uppluckras och utvecklas från det förindustriella samhället till det industriella.¹ Medicinen och vetenskapens utveckling var en del av denna förändring; den medicinska kunskapen växte som resultat av vetenskapens framfart, som utgjorde en bas i förändringen mot den värld som vi i dag kallar modern. Medicinen, såsom den tedde sig för kvinnliga ståndspersoner i det förindustriella Finland, står särskilt i fokus i denna avhandling, liksom synen på döden som en konsekvens av sjukdom. Ett annat tema är hur kvinnornas roll både hemma och i societeten styrdes eller inte styrdes av sjukdom.

Synen på sjukdomar och sätten att behandla dem grundade sig ännu under förra delen av 1800-talet på de metoder som hade utvecklats under antiken i Grekland av Hippokrates och i Romarriket av Galenos.² Medicinvetenskapen var fortfarande en blandning av folktro och vetenskap och läkarna stod ofta handfallna inför de sjukdomar som deras patienter led av.³

Tidigare var sjukdomar ”rentav triviala delar av hennes [människans] livsvillkor”. Sjukdom och död var också nära sammankopplade och i brist på effektiva mediciner var de en del av vardagen på ett helt annat sätt än senare. Människorna levde därmed med sjukdomar på ett annat sätt; sjukdomstillstånd var integrerade delar i vardagen och gränsen mellan frisk och sjuk var inte entydig.⁴ De var också aktivt en stor del av människornas tankar och medvetande, vilket blir tydligt vid läsning av tidens brev och dagböcker: rädslan för döden som en konsekvens av sjukdom fanns hela tiden där.

I mitten av 1800-talet uppstod en brytning mellan den gamla medicinen och den nya.⁵ I denna avhandling pro gradu ligger fokus på den gamla medicinen, såsom den såg

¹ Johannisson 2013b, 14; Tamm 2004, 252.

² Johannisson 2013a, 30;

³ Evans 1990, 207.

⁴ Johannisson 2013a, 27.

⁵ Johannisson 1997, 189.

ut i kvinnors korrespondens i början av 1800-talet då förändringarna låg och sjöd under ytan, men ännu hölls nere av gamla föreställningar om sjukdom och hälsa.

Syftet med denna studie är att öka förståelsen för hur sjukdom och död, i samhällselitens kulturkrets, kunde dominera eller inte dominera den sjuka och dennas familj under början av 1800-talet i Finland. Hur framträder sjukdom som konkret upplevelse, som hot och tanke i vardagen? Hur syns närheten till döden i personliga brev, och hur såg människorna på den? Till skillnad från tidigare forskning är denna studies fokus att undersöka sjukdomar som en del av vardagen med särskilt fokus på den sjuka.

I denna avhandling används fyra kvinnor som fyra fallstudier genom vilka sjukdom och död undersöks ur deras respektive perspektiv. De var alla kvinnliga ståndspersoner⁶, och de dog alla av en sjukdom under 1800-talets första hälft då de var kring 40 år gamla. Genom en analys av deras personliga material i form av brev och dagböcker får man en bild av vilken plats sjukdom och död hade i deras liv samt vilken plats sjukdomen fick i en familj när någon var sjuk. Tack vare deras efterlämnade material är det möjligt att göra sig en bild av hur man som kvinnlig ståndsperson levde med dödliga sjukdomar i Finland under en tid då medicinvetenskapen stod och vägde på tröskeln mellan det gamla och det nya.

Kvinnorna vars sjukdomsberättelser utgör stommen för denna avhandling är Eva Mathilda Aminoff (1781–1821), Catarina Elisabet von Born (1794–1835), Eva Charlotta Wilhelmina ”Minette” von Haartman (1808–1851) och Selma Augusta Europaeus (1814–1852). Eftersom Eva Charlotta Wilhelmina von Haartman allmänt kallades Minette, och eftersom hon även själv undertecknade sina brev med det namnet följer jag här samma praxis och använder härefter det namnet. Dessa kvinnor är tacksamma fall för denna studie eftersom både de själva och i viss mån personer i deras närmaste omgivning beskrev de sjukdomsbesvär som de led av. I sina berättelser inkluderade de också beskrivningar av kurer, symptom och läkare. I materialet får man ta del av de tankar och känslor om sjukdom och död som de beskrev i sina brev till andra.

Det tidiga 1800-talet är en särskilt intressant period ur ett medicinhistoriskt perspektiv av två orsaker. Perioden är i medicinhistorien fortfarande, i jämförelse med framför allt det sena 1800-talet, ett utforskat område. Den medicinhistoriska

⁶ Ståndsperson är ett begrepp vars betydelse skiftat något under olika tidsperioder. Här används det i betydelsen ”personer av hög börd [...] både adliga och ofrälse personer, som höjde sig över de breda folklagren”. Se t.ex. Wirilander (1982), s. 31.

forskningen har traditionellt haft stort fokus på medicinsk utveckling, forskningens landvinningar och på nya upptäckter där vetenskapsmannen framstått som en hjälte. I fråga om sjukdomens kulturhistoria och sjukdomen i vardagen där den sjuka är i fokus brister forskningen fortfarande. Det är ett viktigt tomrum att fylla, eftersom forskning om något som utgjorde en så stor del av människans liv också kan bidra till en vidare förståelse för människans världsbild och livsvillkor samt för tidens kultur och samhälle. Den andra är bristen både på kunskap om och metoder att bota sjukdomar. Det gjorde att obetydliga förkylningar genom följsjukdomar kunde leda till döden, oförargliga symptom kunde bero på farliga medicinska tillstånd som man inte kunde undersöka eller uppdaga. Därför lurade döden i minsta sjukdomstillstånd.⁷ Tidens människor var medvetna om detta och det är intressant att undersöka vilka uttryck denna vetenskap tog sig i deras liv.

Kvinnor i medicinhistorien har ofta undersökts med fokus på psykiska sjukdomar.⁸ Trots att kvinnorna som utgjort dessa undersökningars exempel ofta levde under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet, finns det en tendens att låta dem stå som en norm för hela 1800-talets kvinnor. Idéhistorikern Karin Johannisson är en av dem som stärker denna syn. Hon gör skillnad mellan två olika kvinnoideal under 1800-talet: ”den svaga, ömtåliga och sjukliga överklasskvinnan och den starka, farliga och smittsamma underklasskvinnan.”⁹ I hennes forskning ligger därmed skillnaden mellan olika ståndsgupper. Hon fokuserar visserligen främst på sekelskiftet 1900 i sin bok *Den mörka kontinenten* där hon undersöker kvinnomedicinen, men påståendet ovan låter hon stå för hela 1800-talet. Jag anser att denna bild är förenklad och också att det fanns en tydlig skillnad mellan början av 1800-talet och den senare delen av seklet, något som framgår när man analyserar material från början av seklet och jämför det med forskning som har fokus på slutet av seklet. I denna avhandling kommer jag därmed inte bara att undersöka påverkande faktorer i kvinnors sjukdomsberättelser, utan jag kommer också att nyansera den ovan stående bilden av 1800-talets överklasskvinnor och visa att den inte var så svartvit. Detta genom att undersöka kvinnornas syn på den roll de hade i familjen, i societeten och genom att analysera vilken syn andra familjemedlemmar hade på deras respektive sjukdomar.

I denna avhandling undersöker jag kvinnliga ståndspersoners tankar om sjukdom och död, såsom de beskrevs i brev och dagböcker. Analysen bidrar till en större

⁷ Johannisson 2013a, 27.

⁸ Se bl.a. Karin Johannisson *Den mörka kontinenten* (2013), Elaine Showalter *The Female Malady* (1987); Marland 2011, 491.

⁹ Johannisson 2013b, 14.

förståelse för vilken plats de lät sjukdom ta, samt hur de styrdes och inte styrdes av den, samt till ett nytt perspektiv på hur kvinnans roll i högreståndskretsarna i Finland kunde se ut och värderas under början av 1800-talet. Samtidigt bidrar den till ökad kunskap om medicinvetenskapen under denna tid.

Liv och död samverkade tidigare i samma sfär och utrymme: hemmet. Det var där som de flesta dog.¹⁰ Det var också där som de flesta vårdades under sjukdomstiden, antingen genom huskurer¹¹ eller, i högreståndspersoners fall, av en familjedoktor¹². Kvinnors hälsa var särskilt utsatt i och med graviditeter och förlossningar som ofta var återkommande i kvinnors liv och varje gång utgjorde en risk. Under graviditeterna förberedde kvinnor sig inte bara på förlossningen, utan också på möjligheten att dö.¹³ Som tidigare nämnts kunde även sjukdomar som i dag anses obetydliga då leda till döden och som jag kommer att visa var rädslan för sjukdom tätt sammanlänkad, om inte detsamma som, rädslan för att dö. Därför är det här relevant att inte bara undersöka kvinnornas sätt att hantera och förhålla sig till sjukdom, utan också deras sätt att förhålla sig döden. Jag anser också att synen på döden är en viktig påverkande faktor i det sätt på vilket kvinnorna i denna avhandling förhöll sig till sina sjukdomar.

Eva Matilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus levde inte isolerade, och därmed kan inte heller deras sjukdomsberättelser undersökas som något isolerat från omvärlden. De hade alla familj och ett inflytande i sin kulturkrets som hustrur till män med viktiga positioner i samhället. Därmed kommer jag även att inkludera material av kvinnornas närmaste omgivning, främst den närmaste familjen, och jag kommer även att inkludera familjemedlemmarnas beskrivningar av kvinnornas sjukdom och död, såsom de framgår i breven, för att tydligare förankra dessa fenomen till den kontext och den kultur som de levde i. Forskningsfrågan lyder: Hur såg kvinnliga ståndspersoners vardag med sjukdom ut under första hälften av 1800-talet i Finland, och hur förhöll de sig till döden? Forskningsfrågan kan därmed delas upp i följande tre frågor:

1. Hur behandlade kvinnorna sina sjukdomar och hur såg de på sjukdom och hälsa?
2. Lät de sina kvinnoroller styras av sjukdom, och vilken roll vägde starkare för dem: sjuk- eller kvinnorollen?
3. Hur såg de på döden och vilka tankar om döden syns i deras korrespondens?

¹⁰ Rundquist 1989, 322–323; Häggman 1994, 80–81.

¹¹ Parland-von Essen 2010, 90.

¹² Johannisson 2013a, 33, 36.

¹³ Häggman 1994, 84; Rundquist 1989, 121.

Fokus är således kvinnorna, samt den kontext och den familj de levde i. I viss mån kommer även deras sätt att hantera barnens död att inkluderas i studien, eftersom det är en i breven synlig aspekt av deras syn på döden. Männens syn på sina egna sjukdomar behandlas inte här. En orsak till det är att deras sjukdomar inte syns i materialet i samma grad som kvinnornas. Det betyder inte att männen inte var sjuka, utan kan snarare tyda på att kvinnorna hade en större möjlighet att anta en sjukroll. De tillbringade en större del av sin tid i hemmet och eftersom deras ansvar var ”vårdande och reproduktion”, och männens ansvar var ”produktion” och därmed utförde de sina uppgifter i hög grad utanför hemmet.¹⁴ Det kan också ha haft sin orsak i konventionen kring mäns och kvinnors brev under 1800-talet; i kvinnornas uppgifter ingick att hålla kontakt med släkt och vänner genom brevväxling,¹⁵ och eftersom det är främst brev som undersöks här kan det vara en orsak till att männens sjukdomar inte syns. Det vore dock intressant att senare utveckla denna studie till att inkludera männen och göra en jämförelse mellan sjuka män och kvinnor och ta fasta på vilka skillnader som syns där och vad dessa säger om synen på kvinnans och mannens roller samt om kvinno- och mansidealet i början av 1800-talet.

Jag fokuserar också uteslutande på kvinnliga *stånd*spersoner och utelämnar därmed alla andra samhällsstånd i undersökningen. Den viktigaste orsaken till att jag valt just kvinnliga *stånd*spersoner här är bristen på personligt material i andra *stånd*sgrupper. Skriv- och läskunnigheten var endast utbredd inom de högsta *stånd*en vid denna tid och för att kunna undersöka kvinnorna ur ett patientorienterat perspektiv är en av förutsättningarna förekomsten av personligt material. Jag har även valt fyra kvinnor med så lika bakgrund som möjligt, eftersom kvinnor ur alltför olika kulturkretsar inte skulle vara jämförbara med varandra.

Tiden som avhandlas här är början av 1800-talet, eller mer specifikt åren 1808–1852. Det material som analyseras här är från denna period. Tiden är intressant eftersom den var upptakten till en tid då viktiga grundläggande medicinska upptäckter och framsteg gjordes. Den tidiga delen av seklet tillhörde ännu den gamla medicinen, där bland annat läkaren inte framträdde som någon tydlig auktoritet. Under senare delen av 1800-talet började man göra betydande framsteg inom medicin, och många av de saker som vi i dag tar för givet utvecklades, såsom aseptik och bakteriologi. I samband med detta cementerades även läkarens position allt starkare, och förtroendet för läkarkåren

¹⁴ Steinrud 2008, 143.

¹⁵ Rundquist 1989, 198.

växte.¹⁶ Trots detta glöms perioden ofta bort i medicinhistorien och överskuggas av slutet av seklet då läkare och forskare började göra stora framsteg inom medicinvetenskapen.

Min hypotes är att kvinnliga ståndspersoner i Finland under den tidigare delen av 1800-talet inte lät sina sjukdomar dominera sina liv, och att den passiva sjukrollen som figurerar i en stor del av medicinhistorisk forskning med fokus på kvinnor inte var accepterad för kvinnliga ståndspersoner under denna period. Denna hypotes är delvis inspirerad av Ester-Margaret von Frenckells karakterisering i boken *Offentliga nöjen och privata 1827–1832* (1947):

*Tidens anda krävde [...] av en kvinna – och hon ställde även dessa krav på sig själv – att barnafödande och fruntimmerssjukdomar skulle anses som så oerhört naturliga saker, att de varken diskuterades eller behövde avhjälpas med annat än i värsta fall en brunnskur.*¹⁷

Fyra kvinnor räcker inte för att heltäckande besvara de ovan presenterade forskningsfrågorna på ett generellt plan. De räcker inte för att ge en allmängiltig bild av hur kvinnliga ståndspersoner hanterade sjukdom och död i början av 1800-talet i Finland, men de kan ses som fyra fallstudier som belyser frågorna ur olika perspektiv. De likheter som finns kvinnorna emellan i deras sätt att se på sjukdom kan bidra till en större förståelse för tidens syn på sjukdom och död i den kulturella sfär som de ingick i.

1.2 Kontext och tidigare forskning

1.2.1 Medicin, läkare och sjukdomar i början av 1800-talet

Eftersom medicinvetenskapen i början av 1800-talet avgörande skilde sig på flera plan från den medicinvetenskap som senare växte fram är det relevant att mera ingående beskriva den här. Under senare delen av 1700-talet gjordes flera framsteg inom läkarvetenskapen. Det byggdes lasarett för behandling av sjuka och allt fler läkare utbildades.¹⁸ Finlands första vårdanstalt var Åbo läns lasarett som grundades 1759. Ännu i slutet av 1700-talet fanns det dock endast sammanlagt 60 platser på 10 olika lasarett i

¹⁶ Johannisson 2013a, 35–36, 38.

¹⁷ von Frenckell 1947, 15.

¹⁸ Johannisson 2013a, 35–36.

landet.¹⁹ I Finland var utbildningen inom medicin ännu ineffektiv, men under slutet av seklet tog den fart och läkarutbildningen ökade vid Kungliga Akademien i Åbo.²⁰ Trots det var läkarnas kunskap kraftigt begränsad, och deras auktoritet ifrågasattes starkt.²¹ Tvivlet inför läkarnas kunskap sammanfattas väl av Rousseau som varnar sina läsare för läkekonsten och läkarna: ”För min del vet jag inte från vilka sjukdomar läkarna botar oss, men jag vet, att de förskaffar oss flera svåra sådana, såsom feighet, klenmodighet, lättrogenhet och dödsfruktan.”²²

Läkarnas kunskap grundade sig ännu på humoralpatologin, som förvisso började göra plats för nya teorier från och med slutet av 1700-talet, men som ändå utgjorde en grund för läkarvetenskapen under hela första delen av 1800-talet.²³ Humoralpatologins grundidé utarbetades troligen av Hippokrates (ca 469–399 f. Kr.) och bearbetades därefter av Galenos (f. 129 e. Kr.), som även var den som förmedlade idéerna vidare till eftervärlden och bidrog till deras genomslagskraft runtom i Europa.²⁴ Den hade sin grund i tron att världen är uppdelad i fyra element: luft, vatten, jord och eld. Vidare trodde man att människans kropp hade fyra vätskor som hörde ihop med dessa element: blod, slem, svart och gul galla. Man tänkte sig att vätskorna behövde vara i balans för att individen skulle vara frisk. När obalans uppstod ledde det till sjukdom, som man därmed trodde kunde botas genom att tömma kroppen på den vätska som det fanns ett överflöd av.²⁵ Detta gjordes till exempel genom koppning²⁶, åderlåtning²⁷ och fluga på bröstet²⁸. I materialet framgår *fontanell* som en liknande behandling som denna fluga.²⁹

¹⁹ von Bonsdorff 1978, 17, 22–23.

²⁰ Parland-von Essen 2010, 103–104.

²¹ Evans 1990, 207.

²² Rousseau 1977, 29.

²³ Johannisson 2013a, 30.

²⁴ Sjöstrand 2001, 35, 37. Sjöstrand skriver om den diskussion som förts bland forskare som i dagens läge är säkra på att de skrifter som Hippokrates hittills fått äran för säkerligen författades av flera olika personer. I dagens läge är det svårt att säga vad exakt Hippokrates själv bidrog med, men man är desto säkrare på att Galenos bidragit till bilden (och myten) av Hippokrates som ”medicinens fader”, samt att det var han som säkrade idéernas fortlevnad.

²⁵ Tamm 2004, 91–92.

²⁶ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 20.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA. Där skriver L. C. Lampa bl.a. om en bekant som dött efter att ha legat sjuk i 5 dagar och menar att man under dennas sjukdom ”hade dock yrkat på koppning vilket hade varit bra endast någon hade kunnat åstadkomma det”.

²⁷ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 29.1.1847, Europaeus släktarkiv, RA. Där skriver S. A. Europaeus om sin make vars svindel blivit bättre sedan han låtit åderlåta sig.

²⁸ C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLISA. Där skriver C. E. von Born bl.a. att hon skulle vilja ”för den furieuse hostan som tär så på krafterna, plåga mig med flugan, om blott det hjälper”.

²⁹ Se bl.a. C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835 och S. F. von Born till C. F. von Born 26.10.1834, Sarvlaks arkiv, SLISA. S. F. von Born skriver bl.a. i sitt brev att C. E. von Born låtit applicera ”en fontanelle på armen, som gifvit betydlig lindring åt bröstet”.

[Carl Daniel von] *Haartman stadnade ännu qvar en stund och Mamma konsulterade honom. Liksom alla andra Läkare med hvilka Mamma rådgjort, tog Haartman sjukdomen ej så svår, som den werkeligen är, men mig undrar det aldeles icke. Mamma war nu klädd med lockar och mössa och dessutom echaufferad; då man lägger dertill att Haartman såg henne endast wid ljussken, som så mycket hjälper upp ett sjukt ansigte, så skulle jag i, hans ställe, ej heller kunnat säga annat, än att Mamma ej ser sjuk ut, han ordinerade derföre ej heller annat än en liten fluga på bröstet.*³⁰

Citatet är taget ur Carl Fredrik von Borns dagbok³¹ och är ett bra exempel på den tidens läkares viktigaste instrument: blicken.³² Läkarna hade fortfarande stora svårigheter att ställa diagnoser och gjorde det ofta enbart genom att titta, lyssna och lukta på patienten, ibland också genom att smaka på sekret som patienten utsöndrade. Läkaren kanske kände patienten på pulsen, men utöver det undersökte han inte denna handgripligen. Patienten klädde heller inte av sig, utan de synliga symptomen som läkaren var tvungen att hålla sig till var ofta de som syntes i ”ett sjukt ansigte”. Det kom inte på fråga att känna på patienten även om till exempel perkussion upptäcktes som metod 1816 och började vinna mark under 1800-talet. Även febertermometern började dyka upp först i slutet av 1800-talet. Först då började feber dessutom klassas som ett symptom och inte som en enskild sjukdom.³³ Läkarnas metod gick med andra ord i hög grad ut på att iaktta patienten, och de baserade därefter diagnosen på dessa observationer. Utöver det förlitade han sig på patientens egna utsagor om symptom och besvär.

När man granskar läkarnas sätt att ställa diagnos och ”undersöka” sina patienter synes dåtidens medicin inte ha haft någon grund i empirisk vetenskap, utan som Johannisson skriver, byggde den snarare på ”en serie hypotetiska systembyggen eller berättelser om kroppen”.³⁴ Även Kai Häggman berör ämnet i sin forskning. Han menar att sjukdomarna i den finska medicinvetenskapen ännu under början av 1800-talet saknade specifika namn, orsaker och botemedel. Sättet att klassificera sjukdomar skedde med ytliga metoder, som konstaterats ovan, och därmed var också de flesta

³⁰ En fluga på bröstet var "ett litet sår på kroppen" som gjordes med "kniv, frätsten eller 'spansk fluga', som var en giftig skalbagge. Såret hölls sedan öppet och varande för att det onda skulle flyta ut ur kroppen med kroppsvätskorna." Tandefelt 2010a, 84.

³¹ C. F. von Borns annotationsbok, 1.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

³² Blicken fungerade som ett instrument, eftersom sjukdomar diagnosticerades enligt yttre synliga symptom (se Johannisson 2013a, s. 30), men den finns också i ett begrepp, *den medicinska blicken*, som har sin grund i Michel Foucaults filosofi och som tas upp av Karin Johannisson (2013a) s. 7.

³³ Tamm 2004, 224; Johannisson 2004, 66–67; Lagerkranz 1983, 80.

³⁴ Johannisson 1997, 189.

behandlingslikartade oberoende sjukdomarna.³⁵ Johannisson i sin tur menar att det rådde kaos med en mängd olika klassifikationssystem, men även hon anser att läkarna härledde så gott som alla sjukdomar till en typ av sjukdomsorsak.³⁶

Det är dock diskutabelt hur svartvit denna syn på tidens medicin är. Redan Galenos var metodisk och värdesatte empiri i medicinska undersökningar.³⁷ Som vetenskaplig praktik och som idé började empirismen dock på allvar utvecklas först på 1600-talet i England, även inom medicinen och där bland annat av Thomas Sydenham (1624–1689). Enligt det av honom utvecklade klassifikationssystemet borde läkarna ställa diagnoser utifrån en mängd insamlade observationer och symptom samt utifrån dessa föreslå en så kallad terapi för att hjälpa den sjuka. Om man behandlade två personer med samma terapi och båda blev botade kunde man enligt honom fastslå att båda led av samma sjukdom.³⁸ Under början av 1800-talet var den empiriska kunskapen om sjukdom dock ännu ytterst bristfällig i den finska medicinvetenskapen. Sjukdomarna saknade specifika namn, orsaker och botemedel.³⁹

Därför ser jag här empirism som ett föränderligt begrepp som ändrats, liksom metoderna, allt eftersom kunskapen om medicinen ökat. Läkarna i början av 1800-talet och även tidigare använde sig av en viss empirism och av ett visst klassifikationssystem i enlighet med den kunskap och de hjälpmedel som fanns tillgängliga samt i enlighet med tidens kultur. I jämförelse med dagens empirism var metoderna bristfälliga och dessa byggde på ett förfarande som bestod av försök och misstag. Läkarna prövade olika mediciner och kurer på sina patienter och väntade därefter för att se om de fungerade. Om de inte gjorde det prövade de något nytt.⁴⁰ Detta diskuteras och exemplifieras ytterligare med citat ur källmaterialet i kapitel 2. De vanligaste behandlingarna gick ut på, vilket jag kommer att visa att även framgår ur källmaterialet, olika sätt att tömma kroppen på vätskor eller kurer i form av promenader i frisk luft eller drickande av mineralhaltigt vatten, eller av resor till brunnsorter och varmare klimat.⁴¹

Vid sidan om den traditionella läkarvetenskapen utarbetades även homeopatin kring sekelskiftet 1800 av den tyske läkaren Samuel Hahnemann (1755–1843). En av kvinnorna i denna studie, Minette von Haartman, anlidade homeopater och därmed finns

³⁵ Häggman 1994, 72.

³⁶ Johannisson 2013a, 30.

³⁷ Nordenfelt 2012, 73.

³⁸ Nordin 2012, 93–96.

³⁹ Häggman 1994, 72.

⁴⁰ Se bl.a. C. E. von Borns dagbok 22 och 24.7.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

⁴¹ Häggman 1994, 71–80.

det skäl att här även diskutera den inriktningen. Vid den här tiden fanns en mängd medicinska teorier och riktningar, och diskussionen om vad som kunde anses som vetenskapligt och vad som inte kunde anses som det pågick ständigt. Vissa metoder inom den traditionella läkarvetenskapen saknade all empirisk grund, vissa metoder var strikt utarbetade enligt tankesystem som byggde på annat än empiri. I början av 1800-talet bidrog även romantiken till naturfilosofins framväxande som påverkade medicinvetenskapen även den. Homeopatin kan alltså vid den här tiden ses som ett försök i mängden att hitta en fungerande metod för botande av sjukdomar. Den utmärkte sig genom att den hade mindre smärtsamma metoder än den ”traditionella” läkarvetenskapen vars patienter även kallades ”heroiska”, eftersom det krävdes stort mod för att utstå de behandlingar av kräk- och laxermedel samt tömningsterapier som läkarna använde sig av. Därmed kan man delvis förstå varför människorna sökte sig till homeopatin.⁴² Grunden i homeopatins läkemedel var förvisso densamma som traditionella läkare använde sig av i sina mediciner, men de förtunnades och framställdes genom en ”potenseringsprocess”. Medlen extraherades ända tills det i princip inte fanns något av det ursprungliga ämnet kvar.⁴³

Johannisson delar in medicinen i fyra olika kulturer: folkmedicin, vetenskaplig medicin, vardagsmedicin och alternativ medicin. Under första hälften av 1800-talet bottnade enligt henne läkarnas metoder i två av dessa medicinkulturer, nämligen folkmedicin och vetenskaplig medicin. När de vetenskapliga metoderna inte fungerade kunde läkarna i stället förlita sig på folkmedicinens metoder, vilka ofta bottnade i gammal folktro. Det var också vanligt att den sjuka själv sökte sig till kloka gummor eller till andra medicinkunniga som dock saknade medicinsk utbildning. Johannisson menar att detta ändrades i mitten av 1800-talet och de två kulturerna delades då upp mellan amatörerna på ena sidan och experterna på den andra. Det var först efter detta skifte som läkarna blev auktoriteter och vetenskapsmän som var ”vitrockade, skarpögda, patriarkaliska”.⁴⁴

Medicin och läkarvetenskap under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet har upptagit en stor del av den medicinhistoriska forskningen under de senaste årtiondena. Särskilt kvinnorna har i olika roller varit fokus för denna forskning samt psykisk ohälsa – en stor del av forskningen tycks fokusera på en kombination av dessa och det gäller ännu i dag. En klassiker i det här fallet är *The Female Malady* av Elaine Showalter.

⁴² Eklöf 2014, 22–24.

⁴³ Eklöf 2014, 26–27.

⁴⁴ Johannisson 1997, 183.

Även den färska antologin *Kipupisteissä* (2015) fokuserar övervägande på sekelskiftet 1900 och även där lyfts i vissa kapitel den mentala ohälsan fram.⁴⁵ Dessa teman är onekligen intressanta och rönen inom dessa behöver utforskas och även omvärderas. När för starkt fokus ligger på ett särskilt område eller en tidsperiod i forskningen finns det dock en risk för att denna blir för likriktad. Denna undersökning skiljer sig från tidigare forskning genom att den fokuserar på början av 1800-talet och genom att det här är patienten, den sjuka, och dennas upplevelser av och förhållande till sjukdom som står i fokus. I denna undersökning utesluts dessutom alla typer av psykisk ohälsa och fokus ligger i stället på somatiska sjukdomar, det vill säga sjukdomar med fysiska och inte psykiska orsaker. Genom detta vill jag nyansera bilden av 1800-talets sjuka kvinnor och belysa temat ur ett annat perspektiv. Även i fråga om tidsperioden skiljer sig denna undersökning genom att fokus ligger på början av 1800-talet och inte på slutet.

I fråga om medicinhistoria grundar jag denna studie främst på Karin Johannissons forskning. Hon har skrivit flera verk varav *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur* (1997), *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (2013) och *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (2013) är de viktigaste för denna studie. I dessa undersöker hon något olika teman, men de tillför alla aspekter som är väsentliga för den föreliggande avhandlingen. Även om Johannisson understryker vikten av att undersöka sjukdom i den kontext den förekommer utgår hon främst från ett allmänt mera abstrakt perspektiv. Bland annat undersöker hon medicinvetenskapens och läkarrollens utveckling,⁴⁶ sjukdomar tolkning och språk,⁴⁷ kvinnomedicin i slutet av 1800-talet⁴⁸, och till viss del tar hon också upp mer specifika sjukdomsfall, men utan att analysera dem i en specifik kontext eller kultur. I dessa fall har även hon fokus på galenskap⁴⁹ och icke-somatiska sjukdomar som hypokondri⁵⁰ och andra kultursjukdomar som melankoli.⁵¹ Hon fokuserar inte heller på någon specifik samhällsgrupp, utan snarare på en större allmänhet, förutom i *Den mörka kontinenten* där en stor del av fokus ligger på kvinnor som tillhör samhällseliten.

⁴⁵ Se t.ex. bokens kapitel ”Hulluuden vallassa? Neuvottelu itsemurhan sairausluonteesta 1800-luvun jälkipuolen tuomioistuimissa”, av Anu Salmela samt ”Sielun ja mielen sairaus. Varhaiset psyykkisen sairastamisen omaelämäkerrat Suomessa”, av Kirsi Tuohela.

⁴⁶ Se *Medicinens öga* (2013).

⁴⁷ Se bl.a. *Tecknen* (2004).

⁴⁸ Se *Den mörka kontinenten* (2013).

⁴⁹ Se Johannisson 1997, kapitlet ”Kroppens teater: Flickors dårskap”, s. 135–178.

⁵⁰ Johannisson 1997, 103–134.

⁵¹ Se *Melankoliska rum* (2009); Johannisson 2013a, 101–104.

Hon fokuserar visserligen på slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, men genom att jämföra källmaterialet i denna studie med hennes forskning går det att peka på skillnader mellan början och slutet av 1800-talet. Det är dock viktigt att beakta att Johannissons forskning främst grundar sig på svenska förhållanden och att det där kan finnas en kulturell skillnad. Även dessa skillnader kan dock vara intressanta att urskilja, även om de inte står i fokus i denna avhandling. Johannisson belyser också det medicinvetenskapliga läget i Sverige under 1700- och början av 1800-talet i sina olika verks inledningskapitel samt när hon presenterar de olika verkens teman. Hennes forskning går därmed att tillämpa även här som grund för hur den professionella medicinutövningen såg ut under början av 1800-talet. För att komplettera detta ur ett finskt perspektiv använder jag mig främst av Kai Häggman som i ett kapitel i sin bok *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa* (1994) diskuterar sjukdom och död i den helsingforsiska stånds familjen Wasenius. Utöver det grundar jag mig även på Bertel von Bonsdorff som har skrivit en historik om medicin och läkare i Finland, nämligen *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år 1640–1940* (1978).

1.2.2 Kvinnliga ståndspersoner

Adelskulturen och dess värderingar ur ett kvinnoperspektiv är något som bland annat Marie Steinrud och Angela Rundquist forskat i. Rundquists *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (1989) har blivit en av forskningsområdets klassiker, och Steinruds *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur* (2008) fortsätter traditionen. Hon baserar en del av sin forskning på Rundquist, men erbjuder en nyanserad bild av adelskvinnorna i hemmasfären. Medan Rundquist behandlar adelskvinnors liv från födelse till död under perioden 1850–1900, fokuserar Steinrud på de olika sfärer som adelskvinnor i Sverige levde och verkade i under 1800-talet. Hon använder sig också av ett mer personligt perspektiv än Rundquist, eftersom hon till skillnad från Rundquists mer generella undersökningsvinkel, fokuserar på fyra systrar och deras syn på och sätt att skapa offentliga och privata rum i olika delar av livet.

Adeln var en minoritet, i Finland som i övriga länder. I slutet av 1700-talet fanns till exempel endast 2000 adliga personer i Finland och de utgjorde endast 4 promille av den finska befolkningen. Under första hälften av 1800-talet steg denna siffra något men höll sig ändå mellan 2000 och 3000 personer. Adeln var alltså en liten elitgrupp som dock,

med vissa skillnader inom gruppen, kunde ha stor makt.⁵² Den var också en isolerad grupp som aktivt särskilde sig från andra samhällsgrupper genom att odla och upprätthålla en särskild kultur. De ansträngde sig för att upprätthålla sin levnadsstandard, sin kultur och sina ideal för kommande generationer. I detta hade adelskvinnorna en grundläggande roll. Angela Rundquist menar att de gifta kvinnorna hade en nyckelroll som upprätthållare av släktens, och därmed i förlängningen hela ståndsgruppens, kultur. De ogifta kvinnorna hade däremot inga större möjligheter att påverka detta och det bidrog till att rollen som gift ansågs vara något att eftersträva.⁵³

Adeln behöll sitt inflytande under 1800-talet och byggde upp och stärkte sin status i samverkan med den ryska kejsaren. Även om adelns status var stark under hela 1800-talet, var den särskilt stabil under första hälften av seklet, samtidigt som den integrerades alltmer med de ofrälse ståndspersonerna och tillsammans med dessa bildade ett ”herrskaresskikt”, och så småningom började man tala om en ”bildad klass”.⁵⁴ Alla ståndsgrupper vid den här tiden såg sin samhällsställning och börd som något av Gud givet. Adeln ansåg sig överlägsen alla andra ståndsgrupper.⁵⁵

Det sociala nätverket var den grund som adelsfamiljerna stod på och genom vilken de stärkte, betonade och upprätthöll sin ställning. Kirsi Vainio-Korhonen skriver i *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland* (2011) att nätverket utnyttjades i alla livsskeden. Särskilt viktigt var det när man gjorde affärer och i sökandet efter lämpliga äktenskapskandidater.⁵⁶ Rundquist skriver att det sociala umgänget hörde till den gifta adelskvinnans ansvar, som värdinna, och när gäster togs emot var det också hennes ansvar att se till så att alla togs om hand och hade det bra. Detta var också en viktig del i att uppehålla sammanhållningen i adelskretsen som ”en enda stor familj”. Samtidigt som denna hölls samman hölls även den värld som adeln levde i intakt.⁵⁷ Som värdinna hade den gifta kvinnan ett ansvar i upprätthållandet av fasaden utåt och att underhålla det sociala nätverket och främst ta hand om släktkontakterna. Det ingick i det som Kirsi Vainio-Korhonen kallar *sukutyö*, alltså *släktarbete* (eng. kin-work). Målet för detta arbete var släkt och familj och att upprätthålla sammanhållningen inom dessa, men det kunde även användas för att utöva inflytande. Brevväxlingen, som diskuteras längre fram i avsnitt 1.4.2 var det viktigaste

⁵² Vainio-Korhonen 2011a, 16; Snellman 2014, 18–19.

⁵³ Rundquist 1989, 294–295.

⁵⁴ Tandefelt 2013, 15–16; Snellman 2014, 112.

⁵⁵ Wirilander 1982, 22, 74.

⁵⁶ Vainio-Korhonen 2011a, 175–176.

⁵⁷ Rundquist 1989, 294–295.

verktyget i detta arbete, men i det ingick också visiter och presenter.⁵⁸ Detta är något som även Anna-Maria Åström diskuterar och betecknar *gåvoekonomier*, vilka skedde enligt särskilda mönster och enligt tydliga regler och förväntningar i det sociala herrgårdsnätverket.⁵⁹

Som mor hade den gifta kvinnan framför allt rollen som kulturbärare⁶⁰. Hon ansvarade för att de kulturella värderingar, symboler och normer som definierade familjen och släkten överfördes på barnen och därmed bevarades och ärvdes från generation till generation. Särskilt adelskvinnor har i historieforskningen ansetts vara kalla och frånvarande mödrar. Bakom denna syn anses Philippe Ariès och Elisabeth Badinter ligga.⁶¹

Philippe Ariès behandlar föräldrarnas syn på och förhållande till sina barn under olika tidsperioder i sitt klassiska verk *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960)⁶². I det beskriver Ariès hur känslan av att vara en familj har utvecklats sedan medeltiden till modern tid, med stor tyngd på barnen och deras roll i familjen samt utvecklingen av barn och ungas utbildning. Enligt Marjatta Rahikainen har hans verk ofta misstolkats på grund av bristfälliga översättningar.⁶³ Därför hänvisar jag i denna avhandling till verkets första originaledition på franska.

Enligt Ariès har föräldrarnas förhållande till sina barn utvecklats under historiens gång. Han menar dock att det som mest avgjorde föräldrarnas syn på sina barn var till vilket samhällsstånd familjen hörde. Skillnaden kan alltså synas större i en jämförelse mellan föräldrar och barn i olika samhällsstånd än i olika tidsperioder. Från medeltiden till 1700-talet anser han att föräldrarna hade ett ganska likgiltigt förhållande till sina barn. Det som ofta glöms bort i historieforskning är att Ariès dock också skriver att föräldrarnas förhållande till sina barn ändrades i slutet av 1700-talet och i familjegemenskapen som helhet, vilket till viss del berodde på att familjen för första gången började skapa en privat sfär i hemmet.⁶⁴

Elisabeth Badinter ansluter sig till samma tanke. Även hennes klassiska verk, *Den kärleksfulla modern* (1980), utgör en viktig utgångspunkt i denna avhandling i fråga om modersrollen. I det undersöker Badinter modersattitydernas utveckling och

⁵⁸ Vainio-Korhonen 2011b, 142.

⁵⁹ Åström 1993, 195–204.

⁶⁰ Klinge 1997, 102–105.

⁶¹ Bl. a. Rundquist hänvisar till Ariès och Badinter när hon skriver att "[ö]verklassens kvinnor har ibland utpekats som dåliga mödrar, likgiltiga för framförallt späda barns behov". Se Rundquist (1989) s. 137.

⁶² Boken gavs ut på svenska 1983 med titeln *Barndomen historia*, vilket är något missvisande eftersom Ariès i bokens inledning skriver att hans mening med verket främst är att beskriva familjens historia.

⁶³ Rahikainen 2013, 45–46.

⁶⁴ Ariès 1960, 462–467.

problematiserar det ofta allmängiltiga antagandet att modersinstinkten är en biologisk instinkt, något självklart.⁶⁵ Precis som Ariès menar hon att synen på familjen genomgick en förändring i slutet av 1700-talet, delvis som ett resultat av upplysningen. Filosofer som Rousseau skrev verk där han presenterade sin syn på hur den ideala uppfostran, moderskärleken och det ideala förhållandet mellan man och hustru borde se ut. Tillsammans med upplysningens andra filosofer förespråkade han moderskärleken, men han förespråkade den inte som en instinkt, utan snarare som en plikt.⁶⁶

Badinter skriver också om ”den nya modern” som uppstod i slutet av 1700-talet, kring sekelskiftet 1800, i samband med ”den nya familjen”. Det var då som den självuppoffrande kärleksfulla modern blev ett ideal. Badinter menar dock att adelskvinnorna inte var lika ivriga att i praktiken ta sig an detta nya modersideal som de borgerliga kvinnorna var.⁶⁷ Detta syns inte i materialet för denna avhandling och det kommer att diskuteras närmare i kapitel 3.

1.2.3 Förhållningssätt till och upplevelser av död

Döden som sådan, som ett biologiskt fenomen, är och har alltid varit densamma. Människans förhållningssätt till den har däremot ändrats under olika tidsperioder.⁶⁸ Intresset för döden i historieforskning är ny, först under 1970-talet slog den igenom bland annalisterna och kom att utgöra en del av det som kallas mentalitetshistoria. Philippe Ariès ses här som en föregångare som har inspirerat andra forskare i undersökningar av döden ur olika perspektiv.⁶⁹ Han har dock även kritiserats för att generalisera i sina påståenden utifrån franska förhållanden till att gälla hela Västvärlden. Han har även kritiserats för att ha undersökt döden utan att sätta in den i en social, ekonomisk eller kulturell kontext.⁷⁰

För denna avhandling utgör Ariès en teoretisk ram när det gäller människors syn på döden, samt deras sätt att sörja i en historisk kontext. Jag anser att sättet att sörja kan visa på attityder till döden. Denna handlar i hög grad om känslor, och eftersom det inte går att undersöka de bokstavliga känslorna är man tvungen att förlita sig på de yttre uttryck som dessa tar sig och som framkommer i det källmaterial som undersöks. I detta

⁶⁵ Badinter 1981, passim. Problematiken kring modersinstinkten diskuterar hon redan i förordet, s. 7–10.

⁶⁶ Badinter 1981, 112–119.

⁶⁷ Badinter 1981, 142, 153–156.

⁶⁸ Floto, 2004, 17.

⁶⁹ Floto 2004, 17–18; Werner 2004, 13.

⁷⁰ Floto 2004, 27, 31.

fall kan sättet att sörja, tankar om vad som ansågs vara det rätta sättet att sörja på ses som yttre uttryck för upplevelsen och förståelsen av död.

Döden i sin tur är viktig att undersöka i denna kontext som en konsekvens av döden. Som konstateras ovan i avsnitt 1.2.1 gjorde avsaknaden av effektiv medicin att sjukdom och död ofta var tätt sammanlänkade. Den var mer bokstavligt en konsekvens av sjukdom än i dag och därmed måste förhållningssättet och hanteringen av döden och tanken på döden i förlängningen ses som en del av behandlingen av sjukdom. Död och metod att behandla sjukdom kan även ses som sammanlänkade genom att tankar om döden kan anses tjäna ett syfte i att mildra tanken på konsekvenser av sjukdom: om effektiv medicin saknas för att bota sjukdom, blir behovet av en tröstande syn på döden större. Detta kan ses i kontrast mot att i dag när vi har effektiv medicin som kan bota sjukdomar har döden i stället blivit något som ska motas undan och inte synas, något förbjudet. Ariès diskuterar även denna förbjudna död, och han anser att dess rötter finns i början av 1900-talet, alltså vid samma tid som den moderna medicinvetenskapen på allvar började ta fart. Ariès menar också att attityden har sin grund i förflyttningen av dödsplats: från hemmen till sjukhusen.⁷¹ Även detta hänger starkt ihop med medicinens och läkarvetenskapens utveckling.

Under upplysningstiden ändrades människans uppfattningar om döden. Från att ha varit något skrämmande med liemannen i fokus, målades den i stället upp som ”en värdig och sömnlignande evig vila”.⁷² Enligt Ariès har det funnits tre olika attityder till döden genom historien: et moriemur (och vi ska alla dö), det som han kallar *la mort de soi* (den egna döden) samt från och med 1700-talet *la mort de toi* (den andras död).⁷³

Han menar att döden som något familjärt länge var rådande och gällde både högre och lägre ståndsgupper, men under 1700-talet ändrades detta och började i stället bli en viktig händelse som krävde mer uppmärksamhet än förut. Från 1700-talet och in på 1800-talet rådde den romantiska döden med fokus på det vackra i den. Döden blev ”beundransvärd för sin skönhet”. Enligt Ariès började man romantisera döden och som exempel citerar han en tonårig flicka i familjen La Ferronay som skrev att döden för henne var en belöning ”eftersom den är Himlen”. I och med detta blev också ett nytt sätt att sörja konventionen: det dramatiska.⁷⁴

Ariès menar att det under 1700-talet uppstod två viktiga förändringar i förhållningssättet till döden: den första var att attityden till döden blev tillmötesgående

⁷¹ Ariès 1974, 85–105.

⁷² Lindgren 2009, 159.

⁷³ Ariès 1974, 55–56.

⁷⁴ Ariès 1974, 58–60. Egen översättning från: ”since it is Heaven.”

och den andra var att attityden till dödsfall inom familjen förändrades, alltså det som han kallar *la mort de toi*.⁷⁵ Detta ledde i sin tur till det nya dramatiska sättet att sörja. Tidigare hade konventioner och ritualer begränsat i vilken grad människor kunde och fick sörja, bland annat genom sociala obligationer som skyddade från överdriven sorg. Under 1800-talet ändrades detta och gränsen för vad som ansågs som tillåten sorg försvann och i stället började den gränsa till galenskap, ”folk grät, svimmade”. Detta tyder enligt honom på en större svårighet för folk att acceptera den separation som dödsfall innebar.⁷⁶

I ett nordiskt sammanhang är synen på döden ett ämne som det endast finns lite forskning om. Detta är något som Yvonne Maria Werner också konstaterar i inledningen till antologin *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria* (2004). Boken är ett försök att med korta artiklar, skrivna av nordiska historiker, belysa dödens funktion och synen på döden i olika sammanhang under historiens gång i Norden. I boken framgår att synen på döden under tidigare århundraden haft starka religiösa kopplingar och att man ofta sett döden som en rening av själen, eller som en befrielse.⁷⁷ Boken behandlar dock inte synen på döden ur ett personligt perspektiv, utan några olika teman tas upp på ett allmänt plan och därmed ganska abstrakt. Den behandlar inte heller döden specifikt under 1800-talet eller specifikt i samhällselitens kulturkrets. Därmed kan denna avhandling bidra till forskningen genom att öppna upp om inställningen till döden ur ett subjektivt perspektiv, i den mån de kvinnor som här undersöks skriver om den och sina tankar kring den. Boken bidrar emellertid till denna studie genom att erbjuda ett perspektiv på tröst. I Ann-Sofie Arvidssons artikel ”Psalms tröst och stöd vid dödsfall” analyseras trösteämnen och deras förändring utifrån psalmer.⁷⁸ Precis som sättet att sörja bör tröst ses som uttryck för känslor och upplevelser i förhållande till död och ger en viktig infallsvinkel till hur personerna vars material analyseras här såg på döden och på vilka sätt de försökte mildra tanken på den.

1.3 Teoretiska angreppssätt och metod

1.3.1 Individens utsatthet och det patientorienterade perspektivet

⁷⁵ Ariès 1974, 61, 63, 68.

⁷⁶ Ariès 1974, 66–67. Egen översättning från: ”people cried, fainted.”

⁷⁷ Werner 2004, 9–16.

⁷⁸ Arvidsson 2004, 122–150.

I *Medicinens öga* menar Johannisson att det är viktigt att inkludera *individens utsatthet* när man undersöker människors förhållande till sjukdom i en historisk kontext. Hon presenterar denna faktor när hon inleder verket med att beskriva det medicinska läget under 1700-talet och början av 1800-talet. Enligt hennes tes påverkades individens förhållningssätt till sjukdom av *dels denna utsatthet och dels den religiösa eller icke-religiösa livssynen*. Hon menar att ju mer utsatt en människa var, desto mindre benägen var hon att söka vård eller ta sin sjukdom på allvar. Detta kan enligt henne ses som en orsak till att allmogen vid denna tid var mindre benägen än adel och borgare att söka vård.⁷⁹ Hon glömmer dock här en viktig faktor som bör inkluderas i frågan om utsatthet, nämligen ekonomi; mediciner och vård var dyra och det påverkade säkerligen i detta fall skillnaden mellan allmogen och de högre stånden väsentligt.

När det gäller religiös övertygelse skriver Johannisson att om den sjuka trodde att sjukdom styrdes av en högre makt, som både orsakade och därmed var den enda som kunde bota den, var sjukvård onödigt. Om den sjuka däremot hade en mer sekulariserad livssyn fanns det en större chans att han eller hon förlitade sig på läkaren och dennes råd och behandlingsmetoder. Hon menar att allmogen hörde till dem med en religiös syn, medan ståndspersoner redan vid denna tid hade börjat sekulariseras och därför, också av denna orsak, var mer benägna att söka vård.⁸⁰

I båda dessa fall gör hon alltså skillnad mellan ståndspersoner och allmogen. På den ena sidan står allmogen som de religiösa och utsatta och därmed mindre benägna att söka hjälp, eftersom de såg sjukdom som ett nödvändigt ont, en naturlig del av livet styrd av högre makter. På den andra sidan står ståndspersonerna som de sekulariserade och mindre utsatta vilket bidrog till att de ansåg sig ha något att leva för och därmed var mindre benägna att dö och därmed också mer benägna att söka läkarvård.

I denna avhandling kommer jag att komplicera denna schematiska beskrivning mot bakgrund av Johannissons tes om utsatthet och religiös livssyn. Den religiösa synen kommer främst att tas upp i kapitel 4 som behandlar döden. I denna studie ser jag sjukdom och död som två delar av ett och samma fenomen, och synen på vad som orsakar sjukdom kan därmed också tillämpas på synen av vad som orsakar död. Mycket av det hon här ovan anser vara specifikt för allmogen syns även hos ståndspersoner. Detta behandlas noggrannare i kapitel 2 där de fyra kvinnorna i denna avhandling undersöks utifrån det de skriver om sina symptom, om sjukdom och hälsa, om läkarkontakten och de kurer och läkemedel som dessa läkare rekommenderade.

⁷⁹ Johannisson 2013a, 27–28.

⁸⁰ Johannisson 2013a, 28–29.

Johannissons teorier om utsatthet och sekulariserad samhällselit beaktas genom att den tillämpas på källmaterialet för att se hur de kvinnor som här undersöks stämmer in på den bild som Johannisson visar i sin forskning.

Johannisson delar även upp medicinhistorien i tre områden: den kritiska, sociala och den traditionella. Den traditionella medicinhistoriens fokus ligger på medicinens vetenskapliga utveckling, samt de kvinnor och män som varit del av och bidragit till denna.⁸¹ Den kritiska medicinhistorien undersöker sjukdom och medicin ur ett samhällsperspektiv, ofta genom att inkludera en politisk aspekt i undersökningen. Ett centralt tema är de möjliga syften samhället har med att behandla sjuka på ett visst sätt.⁸² Den sociala medicinhistorien undersöker de sjuka samt medicinen i en större kontext för att skapa en helhetsbild som inte bara inkluderar sjukdomar och läkare, utan även sociala faktorer som kan anses ha påverkat de sjuka. En kategori i denna medicinhistoria är den patientorienterade historien som placerar den enskilda sjuka i blickfånget. Enligt Johannisson vill denna medicinhistoria ”rekonstruera vad det innebar att vara sjuk (från mindre åkomma till en dödlig sjukdom)”.⁸³ Denna avhandling kan ses som ett bidrag till den sociala medicinhistorien, och det patientorienterade perspektivet utgör den huvudsakliga utgångspunkten i analysen av källmaterialet. Johannisson menar att detta perspektivs styrka ligger i ”att den relativiserar fundamentala begrepp och visar att det sätt på vilket den sjuka tolkar begripliggör och hanterar sin sjukdom är en del av sjukdomen själv”.⁸⁴ Detta leder oss över till teorier kring begreppsparat sjukdom och hälsa, vilket diskuteras i följande avsnitt nedan.

1.3.2 Sjukdom och hälsa som begrepp

Havi Carel och Rachel Cooper diskuterar och problematiserar, tillsammans med andra forskare, begreppen hälsa och sjukdom och deras sinsemellan förhållande i boken *Health, Illness and Disease. Philosophical Essays* (2012). Det finns två huvudsakliga syner på sjukdom och hälsa som begrepp: den naturalistiska och den biomedicinska synen. Enkelt uttryckt anser de som sluter sig till den naturalistiska synen att begreppen sjukdom och hälsa är värdeladdade, medan anhängare av den biomedicinska synen menar att det inte finns några värderingar i dessa. Jag ansluter mig här till den

⁸¹ Johannisson 2013a, 13–14.

⁸² Johannisson 2013a, 19–20. Johannisson nämner här Michel Foucault, Ivan Illich och Thomas McKeown som företrädare.

⁸³ Johannisson 2013a, 15, 18. Som föregångare för denna medicinhistoria nämner Johannisson bl.a. George Rosen.

⁸⁴ Johannisson 2013a, 18.

naturalistiska synen: sjukdom och hälsa är i högsta grad värdeladdade begrepp och det visar sig genom att deras betydelse förändras från tid till tid och från kultur till kultur. Vad man betecknar som sjuk och hälsosam samt sjukdom och hälsa är inte detsamma i dag som i början av 1800-talet. Om begreppen hade varit statiska och objektiva, hade inte heller deras betydelse och synen på begreppen kunnat skifta så starkt mellan olika tidsperioder.

Det är viktigt att här diskutera detta begreppspar, eftersom det vore anakronistiskt att anta att sjukdom innebar samma sak för gårdagens människor som för dagens. I diskussionen i framför allt kapitel 2 framgår det att sjukdom inte kan ha definierats enligt samma kriterier av de kvinnor som undersöks här, som av dagens människor i Finland. Som jag kommer att visa kan man inte heller ta för givet att begreppsparet såg ut och upplevdes likadant under början av 1800-talet som i dag. Mycket tyder på att det då inte var hälsa–sjukdom utan snarare hälsa–död. Diskussionen om hur man borde definiera hälsa och sjukdom pågår än i dag utifrån dagens förhållanden och diskussionen kan mycket väl anpassas på samma begreppspar i en historisk kontext. Carel och Cooper menar att det finns en gråzon mellan sjukdom och hälsa där sådana tillstånd som vi har svårt att klassificera som varken eller existerar. Det är inte sjukdomar per se, men de kan i dag inte heller benämnas som hälsa eftersom de ofta orsakar liknande lidande som regelrätta sjukdomar eller åtminstone handlar om så kallade riskfaktorer, alltså beteenden som är hälsovådliga och som på sikt kan leda till en sjukdom som till och med kan vara dödlig.⁸⁵ Som jag kommer att visa tyder de fyra kvinnornas material på att denna gråzon tidigare hörde till det som man vid den tiden räknade till hälsa.

1.3.3 Metoden

Som metod i denna undersökning analyserar jag sjukdom och hälsa i en social- och kulturhistorisk kontext genom att närläsa privat källmaterial, så kallade ego-dokument och placera in dem i den kontext de skapades inom. Därmed flyttar jag sjukdomen från den medicinhistoriska kontexten till den privata. Metoden är inte psykologiserande, utan nyckeln är att tolka begrepp och känslouttryck i privata texter i deras kulturhistoriska sammanhang, det vill säga jag försöker inte förstå den enskilda människans psyke och

⁸⁵ Carel & Cooper 2012, 1–20.

psykologiska betingelser, utan i stället de kulturella mönster, koder och normer som påverkar och skapar ramar för vad sjukdom och hälsa är i dessa människors liv.

Sjukdomsbeteende och synen på sjukdom påverkas, på samma sätt som de kulturella ramarna, av de i världen rådande trenderna och värderingarna. Trots att den biologiska sjukdomen är densamma, förändras sjukdomsbilden hand i hand med de kulturella ramarna och med dessa även synen på sjukdom. I historiska undersökningar av sjukdom som en del av människors liv kan man därför inte enbart undersöka sjukdomen som fenomen och de bokstavligen uttryck som den tog sig, utan man bör även se på vad som kan tänkas ha påverkat förhållandet till sjukdomen och det sätt som den sjuka valde att anamma i förhållande till sjukdomen. Utan den kulturhistoriska kontexten finns en risk för att man undersöker förhållandet till sjukdom, och även död, ur dagens perspektiv. Risken är särskilt stor i detta fall eftersom sjukdom och död som biologiska fenomen är desamma i dag som då. Man bör dock komma ihåg att beskrivningarna och upplevelserna av död och sjukdom samt förhållandet till dessa är kulturellt betingade fenomen vilka därmed förändras i enlighet med tid och kultur. För att undvika en anakronistisk syn på sjukdom och död, bör man fokusera på vad som kan ha påverkat de sjukas förhållningssätt till dessa två fenomen. De påverkande faktorerna kan variera från fall till fall, men när det gäller de fyra kvinnor som analyseras i denna studie menar jag att de viktigaste påverkande faktorerna var: uppfattningarna av sjukdom och hälsa och den kunskap de hade om sjukdom, familjekontexten och de roller kvinnorna hade i dem samt deras egen syn på dessa roller och slutligen synen på döden som en del av sjukdomsbilden.

Med den tidigare forskningen som nämns i avsnitt 1.2 som teoretisk ram och utgående från det patienthistoriska perspektivet som nämns ovan (avsnitt 1.3.1) har jag i min analys fokus på dessa påverkande faktorer när jag analyserar de personliga beskrivningarna av sjukdom och död i den kulturhistoriska och privata kontext som de förekom och beskrevs i.

1.4 Källmaterial

1.4.1 Fyra sjukliga kvinnor: Eva Mathilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus

Denna undersökning bygger övervägande på eget källmaterial. De ovan presenterade teorierna utgör analytiska hjälpmedel i diskussionerna i kapitel 2, 3 och 4.

Källmaterialet består främst av brev och till viss del dagböcker från perioden 1805–1852. Materialet förvaras i Riksarkivet och Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv. Det är opublicerat och förutom det von Bornska materialet är det dessutom material som till största delen inte tidigare använts i någon forskning, och det har undersökts i sin originalform. En del av det von Bornska materialet utgör även en grund för min kandidatuppsats *Mammas ömtåliga bröst och hälsa* (2014). Här har detta material dock utökats med fler brev samt med material från de andra kvinnorna för att möjliggöra en bredare analys och jämförelse. Även en del av det Europaeuska materialet har använts i Anne Petersen-Jessens publicerade avhandling pro gradu om Anders Josef Europaeus. I det fallet är det dock inte Selma Augusta Europaeus som står i fokus och inte heller hennes sjukdom, utan hennes material har använts för att komplettera bilden av maken Anders Josef Europaeus liv.

Ett tillräckligt enhetligt material där människor skriver mera detaljerat och ingående om sjukdom visade sig vara svårt att hitta. Delvis kan detta ha sin grund i att kvinnors material från tiden finns utspritt som fragment i olika mappar i olika arkiv. Förhoppningen från början var att hitta korrespondenser med noggranna beskrivningar av symptom och sjukdomsförlopp samt om känslor kring dessa. Förutom det var förhoppningen att hitta material där läkarna och kontakten till dessa beskrivs samt även material som dessa läkare själva skrivit. Material av läkarna själva fanns inte i arkiven. I övrigt växlar informationen i de olika korrespondenserna: i vissa korrespondenser beskrivs sjukdomarna mer detaljerat, i andra är det mer fokus på läkare och i andra noggrannare beskrivningar av kurerna. Även tankar om döden förekommer i olika hög grad i de olika korrespondenserna. Sammansatt i en gemensam analys skapar materialet emellertid en helhetsbild av hur vardagen för kvinnliga ståndspersoner i Finland under början av 1800-talet kunde se ut när de led av en dödlig sjukdom, samt hur närvarande tankar om döden var i deras liv och vilken syn de hade på denna.

Det är en utmaning att hitta material i form av en större enhet från en längre period, vilket krävs för att kunna bilda sig en uppfattning om den sjukas liv och för att få en förståelse för vem hon och hennes familj var. Det i sin tur är nödvändigt för att kunna undersöka en sjukdomsbild i den kontext som den förekommer i. Trots att sjukdom och dödsfall är vanliga teman i tidens brev nämns de ofta med endast korta konstaterande meningar utan att gå in på detaljer. Det kan ytterligare ses som ett tecken på det vardagliga i sjukdom och död: de var så all dagliga fenomen att de inte behövde förklaras ingående. Mottagaren av brevet visste ändå och förstod vad avsändaren menade.

Det centrala källmaterialet härstammar från Catarina Elisabet von Born, Selma Augusta Europaeus, Minette von Haartman och Eva Mathilda Aminoff. Jag nämner dem genomgående med deras fullständiga namn, eftersom det var kutymen vid tiden: kvinnorna benämnde personer med fullständiga namn. Som exempel nämnde Selma Augusta Europaeus sin man vid efternamn i alla brev.⁸⁶ Därför väljer jag att följa samma praxis här. Förutom dessa fyra damer kommer även personer i deras närhet att finnas med i rollen som makar, barn, syskon och föräldrar. Detta eftersom hälsa och sjukdom är en delad upplevelse som påverkar allas vardag i den familj eller i det sammanhang som de existerar. För att kunna analysera och bilda sig en förståelse för kvinnornas sätt att behandla och domineras eller inte domineras av sjukdom är det viktigt att förstå vem de var och i hurdan kontext de levde. Endast på så sätt finns en chans att förstå deras förhållande till och synsätt på sjukdomar och död.

Catarina Elisabet von Born, född von Morian, var dotter till lagmannen Johan Christoffer von Morian och Christina Catharina Rotkirch. Hon gifte sig 1811 med landshövdingen och senatoren friherre Samuel Fredrik von Born (1782–1850). De hade fem barn: Carl Fredrik (1813–1867), Johan August (1815–1879), Viktor Magnus, Catharina Augusta Charlotta och Elisabeth Konstantia ”Elise”. Catarina Elisabet von Morian föddes och växte upp på Sarvlax i Pernå. Hennes man Samuel Fredrik von Born var möjligen född på Sveaborg där hans far var i tjänst, men han bodde sedan i Sverige där han som ung tjänstgjorde i den svenska armén. År 1811 flyttade han till Finland och köpte samtidigt Gammelbacka gård i Borgå, där hans familj kom att bo. Inom storfurstendömet Finland blev han en framstående senator.⁸⁷

Selma Augusta Europaeus, född Lampa, föddes i Helsingfors 1814 och växte upp i det Lampska huset vid Norra Esplanaden som dotter till en av Helsingfors mest ansedda och rikaste köpmän, Johan Lampa, och hans fru Lovisa Constance Weckman (1789–1879). Familjen med rådman Johan Lampa i spetsen, hade en viktig ställning i Helsingfors och rörde sig i stadens finaste kretsar.⁸⁸ År 1837 gifte sig Selma Augusta Lampa (1781–1833) med prostens Anders Josef Europaeus (1797–1870) i hans andra gifte.⁸⁹ Efter bröllopet flyttade hon till Anders Josefs Europaeus prästgård i Libelits. Han hade från tidigare en son tillsammans med sin första fru Sofia Wilhelmina Boije af Gennäs som dog vid sonens födelse. Tillsammans med Selma Augusta fick han ytterligare åtta barn, varav fem levde till vuxen ålder. Det yngsta barnet, sonen Matias,

⁸⁶ Se S. A. Europaeus till L. C. Lampa 1851–1851, passim, Europaeus släktarkiv, RA.

⁸⁷ Tandefelt 2010b, 25–26; Tandefelt 2010a, 82.

⁸⁸ Se von Frenckell 1947, bl.a. 63, 72–72, 240, 252.

⁸⁹ Petersen-Jessen 1987, 56.

föddes bara en månad innan hon själv dog 1852.⁹⁰ Denne son blev senare känd under det förfinskade namnet Matti Äyräpää och en pionjär inom tandläkarvetenskapen i Finland.⁹¹

Minette von Haartman, född Mannerheim, föddes på Villnäs slott 1807 som dotter till en av Finlands mest inflytelserika senatorer, greve Carl Erik Mannerheim och hans fru Wendla Sofia von Willebrand,⁹² äldsta dotter till industrimannen friherre Ernst Gustaf von Willebrand som var en av Finlands mest framstående män vid sekelskiftet 1800.⁹³ Familjen bodde främst på Villnäs utanför Åbo, men en period även i Heidenstrauchs hus (numera presidentslottet) i Helsingfors.⁹⁴ Minette Mannerheim ingick i Finlands finaste adelskrets. Hon gifte sig med den inflytelserika statsmannen friherre Lars Gabriel von Haartman (1789–1859) i hans andra gifte. Lars Gabriel hade tidigare, 1820–1822, varit gift med Minette Mannerheims äldre syster, Sophie Mannerheim, som avled i missfall i februari 1822. Han var barnlös när han 1831 gifte sig med Minette och paret fick två barn. Familjen bodde på herrgården Lemsjöholm i Lemo socken, men deras liv stördes redan tidigt av Minettes lungshot som hon dog i 1851.⁹⁵

Eva Mathilda Aminoff, född Bruncrona, föddes 1781. Hon gifte sig 1801 med friherren och från och med 1819 greven Johan Fredrik Aminoff (1756–1842), som hade tjänstgjort för Gustav III och tillhörde dennas närmaste förtrogna, de så kallade tre gustavianerna: Gustaf Mauritz Armfelt, Ehrenström och Johan Fredrik Aminoff. När Finland blev ryskt storfurstendöme 1809 fick även kejsare Alexander I förtroende för Aminoff som tack vare det kunde återuppbygga sin position efter att ha varit landsförvisad och dömd som en av Anjalamännen.⁹⁶ Innan giftermålet med Eva Mathilda Bruncrona var han gift två gånger, men båda de äktenskapen upplöstes genom skilsmässa.⁹⁷ Tillsammans bodde han och Eva Mathilda Aminoff främst på Rilax

⁹⁰ Petersen-Jessen 1987, 54–61.

⁹¹ Läs mer om honom i t.ex. Gunnar Sivén biografi *Matti Äyräpää. Elämäkerrallinen kuvaus ja persoonallisia muistelmia* (1934).

⁹² Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln I, utg. Oskar Wasastjerna, 51.

⁹³ Georg Haggrén, ”von Willebrand, Gustaf”, URN:NBN:fi:sls-4885-1416928957491, *Biografiskt lexikon för Finland*, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blf.fi, senast sedd 6.3.2015.

⁹⁴ Kuurne 2008, 9–10,

⁹⁵ Kristiina Kalleinen, ”von Haartman, Lars Gabriel”, URN:NBN:fi:sls-4722-1416928957328, *Biografiskt lexikon för Finland*, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blf.fi, senast sedd 6.3.2015.

⁹⁶ Veli-Matti Syrjö, ”Aminoff, Johan Fredrik”, *Suomen Kansallisbiografia*, elektronisk utgåva, Suomen Kirjallisuuden Seura 2010, www.kansallisbiografia.fi, senast sedd 6.3.2015.

⁹⁷ Skilsmässa i högreståndskretsarna var inte helt ovanliga i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, vilket Carin Bergström skriver mer om i sin bok *Passion & Skilsmässa. Om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800* (2013).

herrgård i Bromarv. Hon födde elva barn och sex av dem överlevde till vuxen ålder. Några månader efter sin sista förlossning, 1821, dog hon.⁹⁸

1.4.2 *Breven*

Att skriva brev var viktigt att kunna för både män och kvinnor inom samhällets högre kretsar. Det var en konst som de lärde sig redan som barn, vilket även brev skrivna av så unga barn som 5-åringar vittnar om i de arkivsamlingar vars material undersökts för denna avhandling. Breven följde en viss form och var ofta menade att läsas högt för familj, släkt och vänner.⁹⁹ Så gott som alla brev som analyseras här börjar med en hälsning, varefter man antingen frågar om mottagarens hälsa eller uttrycker en förhoppning om att denna är frisk. Därefter berättar avsändaren om olika händelser och vardagliga bestyr eller skvaller och hälsan och dödsfall antingen i bygden eller inom familjen är två av de vanligaste temana och då särskilt hälsan. Breven har ofta en tydlig struktur där varje enskilt ämne behandlas i ett eget stycke. Därefter avslutas breven med en önskan om att mottagaren snart ska skriva och med en förmedling av hälsningar från andra familjemedlemmar.

Även brev inom den allra närmaste familjen följer detta format. I brev till de närmaste familjemedlemmarna kunde språket vara ledigare och påminna mer om talspråk och tonen vara lättsam och varm. Dessa brev kunde också vara mer förtroliga och personliga än till andra släktingar och vänner.¹⁰⁰ Därför är det också i breven till den närmaste familjen som sjukdomshistorierna framträder och tar mest plats. Det är där detaljerna om symptom och kurer, samt kontakten med läkare beskrivs. Ofta är de så personliga att det är svårt att tänka sig att de breven lästs högt för andra än möjligen den absolut närmaste familjen.¹⁰¹ Trots detta är det viktigt att komma ihåg att hela sanningen inte kan anses vara den som berättas i breven, den var en vinklad sanning där sådant som inte passade in i konventionen och omgivningens förväntningar utelämnades eller presenterades på ett sätt som ansågs accepterat.

Breven kunde ha olika funktioner och de som förekommer i materialet för denna avhandling fungerade främst som verktyg att hålla kontakten med de närmaste på andra

⁹⁸ Aminoff 1978, 201–205.

⁹⁹ Lahtinen et al. 2011, 15–16, 18.

¹⁰⁰ Vainio-Korhonen 2011b, 141–143.

¹⁰¹ För exempel på ett sådant brev, se bl.a. M. von Haartman till L. G. von Haartman 21.11.1847 och 15.12.1847 i vilket M. von Haartman även ber sin make att inte skicka brevet vidare till Wendla Sofia Mannerheim.

orter. En annan funktion som syns i breven är beställningar av *commissioner*¹⁰² som kvinnorna antingen uträttade för andra och därefter rapporterade resultatet av eller också bad de brevets mottagare uträtta något. Oftast handlade det om att man bad mottagaren köpa något, som denna sedan skickade per post eller med någon bekant när han eller hon reste. Därefter skickade köparen pengar för commissionen till den som utfört den. Det var ett vanligt sätt att köpa saker som inte var tillgängliga på den egna orten.¹⁰³ Av de kvinnor som ingår i detta material var Selma Augusta den som oftast bad om commissioner av familj och vänner av vilka de flesta bodde i Helsingfors. Själv bodde hon på landsbygden i Karelen långt borta från större städer.¹⁰⁴ En annan typ av tjänst som framkommer i breven är förmedlingen av medicinska tjänster. Hälsoråd, huskurer och läkares rekommendationer förmedlades också per brev.

Förutom att brev var det främsta sättet att hålla kontakt med människor på andra orter, var brevskrivandet också en viktig del av vad man kan kalla de kvinnliga ståndspersonernas arbete *släktarbetet*.¹⁰⁵ En av dessa kvinnors viktigaste roller var att upprätthålla de sociala nätverken, vilket diskuteras längre fram i avsnitt 3.3, och breven var därmed ett av hennes viktigaste verktyg för detta.¹⁰⁶ I den kontexten får brevskrivandet också en ny tyngd, och det är något man behöver ha i åtanke under läsningen av brev från den här tiden. Det som står i breven och även det som inte står i dem kan ha sin orsak i deras roll som verktyg i upprätthållandet av sociala kontakter.

Materialet som rör Catarina Elisabet von Born är det mest omfattande, eftersom det, förutom hennes och sonen Carl Fredrik von Borns brev och dagböcker, också inkluderar brev från flera andra familjemedlemmar. Hennes sjukdom behandlas inte bara i brev till och från henne, utan också i de mellan barnen samt mellan maken och barnen. Därmed målas en så heltäckande bild som troligen är möjligt upp av hennes sjukdomsförlopp, samt av familjens och hennes egen syn på det. Det som dock saknas, precis som i de övriga kvinnornas material, är läkarnas syn på hennes sjukdom. Det enda som kan ge en skyms ditåt är de kommentarer som Carl Fredrik von Born och hon själv antecknat i sina respektive dagböcker efter läkarnas besök.¹⁰⁷ Förutom några brev mellan Catarina

¹⁰² Ordet ska inte förväxlas med det svenska ordet *kommission*, utan kommer från franskans ord för tjänster – *les commissions*. Det kunde dock stavas antingen på det svenska eller det franska sättet.

¹⁰³ Steinrud (2008) diskuterar även funktionen av dessa kommissioner, se s. 152–153.

¹⁰⁴ S. A. till L. C. Lampa, RA, Europaeus släktarkiv; För ett annat exempel på brev där kommissioner nämns, se bl.a. A. C. Hedenberg till E. M. Aminoff 9.1.1821, Rilax samling, RA.

¹⁰⁵ Vainio-Korhonen 2011b, 142.

¹⁰⁶ Rundquist 1989, 294–295.

¹⁰⁷ C. F. von Borns annotationsböcker 1834–1835, passim, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA; C. E. von Borns dagbok 1835, passim, Sarvlaks arkiv, SLSA.

Elisabet von Born och den yngste sonen Viktor Magnus von Born, som är skrivna på franska, är korrespondensen på svenska.

Selma Augusta Europaeus material består främst av brevväxlingen mellan henne och hennes mamma, Lovisa Constance Weckman, gift Lampa, samt hennes syster Hilda von Becker (1819–1905), som är av vikt för denna undersökning. Brevet är skrivna 1846–1852, men fram till 1851 finns endast Selma Augusta Europaeus brev bevarade. Lovisa Constance Lampas svar finns bevarade från och med 1851 då mor och dotter skrev till varandra ibland flera gånger i månaden.

Selma Augusta skiljer sig från de andra kvinnorna såtillvida att hon bodde i Libelits i Karelen, långt från Finlands herrgårdståta områden. De andra kvinnorna bodde dels på stora herrgårdar, dels i Åbo och Helsingfors. Selma Augusta var utöver det ofrälse ståndsperson medan de andra var adliga. Eftersom hon emellertid var dotter till en av Helsingfors rikaste köpmän, rådmannen Johan Lampa, kan hon anses ha haft en bakgrund med liknande värderingar och livsstil som de andra kvinnorna och kan därför inkluderas i undersökningen.

I sina brev nämner hon sjukdomar och dödsfall i ännu högre grad än de andra kvinnorna gör. Hon tar upp barnens hälsa och sjukdomar, dödsfall och sjukdomar i grannskapet samt egna sjukdomssymptom i varje bevarat brev. Hennes mamma Lovisa Constance i sin tur berättade ofta om Selma Augustas syskon som ofta var sjuka och delade med sig av råd för hur Selma Augusta skulle kunna ta hand om och förbättra sin hälsa.¹⁰⁸

Minette von Haartman och hennes man Lars Gabriel von Haartman har lämnat efter sig ett flertal brev från perioden 1830–1848, varav de från 1847 och 1848 ingår i denna avhandling. Förutom ett par brev från Minettes bror friherren och konstnären August Erik Mannerheim (1805–1876) saknas här andra familjemedlemmars brev. De brev som är särskilt viktiga här skrevs när Minette var på resa i Italien för att söka hjälp av utländska läkare för sina besvär, som skulle visa sig vara lungsot. Med sig på resan hade hon sin bror August Erik Mannerheim. Hennes barn och man var kvar i Finland och hennes brev är därför långa och rika på information om läkare, symptom och mediciner, vid sidan om beskrivningar av resandets mödor och de platser hon besökte.¹⁰⁹ Brevet är nästan uteslutande skrivna på franska. De citat som finns med i denna studie är egna översättningar från franska till svenska.

¹⁰⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus samt S. A. Europaeus till L. C. Lampa, passim, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁰⁹ M. von Haartman till L. G. von Haartman, 1847–1848, passim, L. G. von Haartmans samling, RA.

Eva Mathilda Aminoff led av besvär med hälsan under flera år, säkerligen orsakade av de många graviditeterna och förlossningarna hon genomgick. Hennes sjukdomsbild är dock inte lika tydlig som de andra kvinnornas eftersom specifika symptom i breven saknas. Det av hennes material som är mest väsentligt för denna avhandling är de många kondoleansbrev som hon mottog främst 1815 när tre av hennes och Johan Fredrik Aminoffs döttrar dog inom med ett par veckors mellanrum. Dessa ger en värdefull insyn i hur man inom herrskapsståndet i Finland såg på döden i början av 1800-talet.¹¹⁰

1.4.3 *Dagböckerna*

Under 1600-talet blev det allt vanligare att skriva dagbok, och under 1700-talet slog det igenom på allvar. Christina Sjöblad har i *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (1997) undersökt adelskvinnors dagboksskrivande under 1700-talet. Hon menar att för att något ska kunna betecknas som *dagbok* bör det innehålla kronologiska anteckningar om händelser som skribenten upplevt. Hon skiljer mellan två typer av dagböcker: de som fokuserar på den yttre världen och de som fokuserar på den inre. Enligt henne växlar även dagböckernas format beroende på om skribenten tänkt sig att texterna ska läsas av andra eller inte.¹¹¹

Enligt Sjöblad kan dagböcker som källmaterial vara problematiska eftersom de rör sig ”mellan fakta och fiktion”. De är subjektiva berättelser av ett händelseförlopp, och när de undersöks går de inte att betrakta som tillförlitliga i meningen *objektiva* källor av händelseförlopp. De behöver jämföras med andra oberoende och samtida källor.¹¹² Detsamma kan här konstateras om brev. Även om de har en tydlig mottagare till skillnad från de flesta dagböcker, går de inte att enbart läsa som sådana och de går inte att läsa som objektiva vittnesmål. De behöver sättas in i en kontext och tolkas utifrån det sammanhang de skrevs i.¹¹³

För denna avhandlings syfte är det emellertid just det subjektiva som är det intressanta, inte frågan om vare sig de fakta som presenteras av dagboks- och brevskrivarna är sanna eller inte. Det är de personliga upplevelserna av ett händelseförlopp, i detta fall sjukdomsförlopp och dödsfall, som är det viktiga och i den kontexten utgör dagböcker och brev värdefullt källmaterial.

¹¹⁰ Brev till E. M. Aminoff, passim, Rilax samling, RA.

¹¹¹ Sjöblad 1997, 13–15, 34–37.

¹¹² Sjöblad 1997, 11.

I källmaterialet för denna avhandling ingår två dagböcker, dels Catarina Elisabet von Borns, dels hennes son Carl Fredrik von Borns. De är båda en blandning av de två dagbokstyperna och de skriver därmed om både den yttre och inre världen. När det gäller deras karaktär språkligt sett är de däremot väldigt olika. Catarina Elisabet von Borns dagbok består till exempel av korta anteckningar från varje dag under en resa till Köpenhamn. Anteckningarna har störst fokus på den subjektiva världen, men deras ton är konstaterande och ytlig och går inte in på detaljer. Hennes sons dagbok sträcker sig över flera år, 1827–1838, och anteckningarna är särskilt under de senare åren långa och detaljrika. Båda beskrev, förutom de personliga göromålen, även händelser i deras omgivning samt platser de besökte.¹¹⁴

Carl Fredrik von Born renskrev sina anteckningar, vilket framgår av att det i Svenska litteratursällskapets arkiv finns färdigt små inbundna och pryddigt skrivna dagböcker med personregister i slutet och ofta en kort innehållsförteckning i början, vid sidan om buntar med oinbundna slarvigt skrivna sidor från samma datum som anteckningarna i de inbundna böckerna. Det tyder på att hans tanke var att dagböckerna skulle läsas av andra. Eftersom innehållet ändå är av främst privat slag med fokus på familj, vardag och känslor var troligen den tänkta läsekretsen främst familjen samt framtida ättlingar. I så fall påverkade det åtminstone till viss del även hans skrivsätt och val av ämnen. Det är viktigt att ta i beaktande vid analysen av hans dagboksanteckningar. Beroende på vilken eller vilka mottagare man har i åtanke väljer man ämne och stil på olika sätt. Riktas man sig till ättlingar, en stor offentlighet, eller bara skriver för sig själv påverkas texten omedvetet eller medvetet av detta; det behöver dock inte betyda att skribenten ljuger och vinklar texten på ett falskt sätt, utan texten påverkas snarare av vad han eller hon anser är viktigt eller intressant för den tänkta mottagaren.

Dessa två dagböcker kompletterar delvis varandra med information om läkare och deras diagnoser, sätt att arbeta och deras ordinationer samt om Catarina Elisabet von Borns symptom och mående. Carl Fredrik von Borns beskrivningar är i detta fall mer rika på information samtidigt som hans mors anteckningar utgör en viktig källa till hur hon själv tänkte om, förhöll sig till och behandlade sin sjukdom.

¹¹⁴ Detta gäller i Carl Fredrik von Borns fall särskilt hans annotationsbok från tiden i Köpenhamn: maj och juni 1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

2 SJUKDOMSBERÄTTELSE

2.1 Beskrivningar av sjukdom och hälsa

För att kunna analysera Eva Mathilda Aminoffs, Catarina Elisabet von Borns, Minette von Haartmans och Selma Augusta Europaeus liv med sjukdom, såsom de framgår i deras respektive brev, är det viktigt att först försöka förstå vad som enligt dem var sjukdom och vad som var hälsa. Som diskuteras i avsnitt 1.3.2 är dessa två begrepp kultur- och tidsbundna. Vid en läsning av breven framgår det att det som vi i dag anser vara sjukdom inte nödvändigtvis var det för dessa kvinnor och vice versa. För att illustrera detta diskuterar jag här hur de skrev om sina sjukdomar och om hälsa. Vilka symptom hade de? Vilken plats tog sjukdom och hälsa i breven? Sättet på vilket de skrev om sjukdom kan avslöja mycket om dels deras förhållande till sjukdom, dels deras kunskap om den och utgör därmed grunden för att kunna placera in sjukdomsbilderna i en större kontext.

I de allra flesta brev frågar avsändaren om inte i början så senare om mottagarens hälsa. Ett exempel är ett utdrag ur Lovisa Constance Lampas brev till Selma Augusta Europaeus den 5 december 1851: ”Några postdagar äro nu förflutne utan att vi hört om hvaran, men med Guds hjälp vill man hoppas att alla hos Dig älskade Selma måtte varda friska och sunda så som vi äro det här.” Detta är den första meningen i brevet och kan därmed tolkas som att Lovisa Constance Lampa ansåg att det viktigaste var att få veta hur det stod till med dotterns hälsa. Säkerligen blev temat särskilt viktigt när avsändaren, som i detta fall, visste att mottagaren av brevet var sjuk.

Något som också är tydligt i fallet med Lovisa Constance Lampa och Selma Augusta Europaeus är att de blev oroliga när det brev de gick och väntade på inte kom och den största oron tycks ha varit att det uteblivna brevet kunde bero på sjukdom:

*Nu har jag åter varit 3 poster utan bref, jag vet ej huru jag denna post så säkert trodde mig få; men fick ej; måtte min egen, så älskade Mamma blott vara frisk, skulle jag endast säkert veta det, så vore det ej så ledsamt, ty jag finner ju att Mamma nu har så många att skriva till; men den fruktan är så svår.*¹¹⁵

Citatet är från Selma Augustas brev den 8 december 1851 till Lovisa Constance Lampa. De uttryckte sig ofta på det här sättet, vilket tyder på en stor osäkerhet och en oro över

¹¹⁵ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 8.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

att de aldrig kunde veta säkert om den andra var frisk. Ett annat exempel är när Selma Augusta Europaeus skrev den 15 oktober 1847: ”Det var ändå nöjsamt att höra att alla de öfriga af mina goda anhöriga äro friska, men så här grufveligt långt borta som jag också är, hvem vet om alla nu äro friska, ehuru de voro det då Mamma skref.”¹¹⁶ En liknande oro syns även i andra brev.¹¹⁷ Det tyder på att de aldrig kände sig säkra på att den andra levde om avståndet dem emellan var stort. Lovisa Constance Lampa försökte trösta sig med att ”inga bref äro goda bref” när hon skickade ännu ett brev till dottern utan att ha fått svar på sina två föregående.¹¹⁸

Det enda sättet att ta reda på hur den andra mådde var att skriva ett nytt brev och sedan vänta i flera dagar, ibland veckor, på svar. När detta kom fanns emellertid åter osäkerheten där. Detta är säkert en av orsakerna, vid sidan av glädjen över att få nyheter och av närheten trots det fysiska avståndet till den andra som uppstod genom brevkontakten, till att de fyra kvinnorna ständigt gick och väntade på brev. Något som illustrerar denna väntan är när Lovisa Constance Lampa i ett brev från den 5 mars 1852 skriver till Selma Augusta Europaeus: ”Jag längttar redan i mitt hjerta efter nästa postdag ehuru det änu räcker att väntta en hel vecka.”¹¹⁹ En stor del av deras tankar kretsade kring breven och i dessa upptog ofta hälsa och sjukdom, eller oron för den andras hälsa, en central plats.

Många av de uttryck som kvinnorna använder för sjukdom är igenkännliga än i dag, såsom må illa, vara illamående/matt, vara sjuk/sjuklig, förkyla sig, sjukna eller vara dålig. Detsamma gäller för de uttryck som används för motsatsen till sjuk, som att vara frisk och att må bra/tämmeligen bra. Utöver det användes också ord som antingen känns främmande eller ålderdomliga i dag, särskilt om sjukdom, till exempel affallen och skral. Särskilt ordet skral återkommer i många brev.¹²⁰ Det ord som användes mest som beteckning för frisk är rask. Man kunde beskriva en grupps kollektiva hälsotillstånd med ordet *sjukligt*. Som när Selma Augusta skrev om Libelits till sin mamma och berättade att ”[h]är i Socken är mycket sjukligt”.¹²¹

När man undersöker vilka ord och uttryck som används bör man komma ihåg att vissa ord inte hade samma betydelse då som i dag. Ett vanligt förekommande exempel är attributet rätt. I dag används ordet som en synonym till ganska, medan då tycks den

¹¹⁶ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 15.10.1847, Europaeus släktarkiv, RA.

¹¹⁷ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 18.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA. Där skriver S. A. Europaeus: ”[D]et är glädjande att höra det min goda Mamma är frisk [...] Men det är nu så länge sedan Mammans bref, kanske är Mamma ej mera frisk.”

¹¹⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹¹⁹ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹²⁰ Se bl.a. S. A. Europaeus till H. von Becker 27.10.1848, Europaeus släktarkiv, RA.

¹²¹ Se bl.a. S.A. Europaeus till L. C. Lampa 6.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

ofta ha använts i betydelsen mycket. Ett exempel på detta är att de brevsribenter som ingår i denna avhandling ofta avslutar sina brev med en uppmaning om att hälsa alla bekanta ”rätt mycket”, vilket i dag kan verka halvhjärtat och därför troligen tidigare hade en annan betydelse än i dag. Därför är attributet svårt att exakt tolka om det förekommer i sammanhang där skribenten redogör för sin hälsa. Den här typen av värdeförändring i ord kan delvis i efterhand försvåra en analys av betydelsen av brevsribenternas uttryck.

Förutom berättelser om egna krämpor och besvär samt frågor om mottagarens hälsa berättar kvinnorna också ofta om vänner och bekanta som är sjuka: ”Mamsell Hjerppe är ännu mycket sjuk, tvenne personer måste hvarje natt vaka öfver henne ty en, orkar ej vända och lyffta henne.”¹²² Även i dagboks materialet nämns bekanta som är sjuka. Carl Fredrik von Born skriver bland annat om hur han och hans far besöker deras inspektor som ”har kraslat hela hösten och nu ungefär 1. månads tid varit sängliggande”. Sjukdom var alltså inte bara viktigt när det gällde de allra närmaste, utan det ansågs även vara viktig information att förmedla och något som mottagaren av brevet hade intresse av att veta, eller i Carl Fredrik von Borns fall kan besöket hos den sjuka inspektoren anses ha varit en av de viktigaste händelserna den dagen och något som enligt honom var värt att noteras.

De symptom som beskrivs i källmaterialet är sådana som både kvinnorna själva berättar i förhållande till sig själva och sådana som deras familj nämner. I åtminstone två av de fyra fallen tros kvinnorna ha dött av en form av lungdot: Catarina Elisabet von Born och Minette von Haartman. Även Selma Augusta Europaeus sjukdomsbild påminner om lungdot. Därför är också deras beskrivningar av symptomen ganska lika. Jag skriver ”antas ha varit”, eftersom man i efterhand omöjligen kan vara helt säker på vilka sjukdomar kvinnorna led av. Symptomen stämmer överens med sjukdomsbilden av lungdot, eller tuberkulos som sjukdomen heter i dag, men samma symptom är också synliga i till exempel lungcancer.¹²³ Därtill kan symptombeskrivningar ha haft olika betydelser tidigare än de har i dag och därför bör man vara försiktigt med att i efterhand ge kvinnorna några exakta diagnoser utifrån den medicinvetenskap och det tillvägagångssätt vi i dag har att fastställa diagnoser på. Detta understryks av det som Johannisson kallar ”perceptionernas historicitet”: att vi ser det vi känner till, det vi ”har lärt oss att se, förväntar oss att se och därmed kan se”. Vi ser det som passar in i vår

¹²² S. A. Europaeus till L. C. Lampa 12.9.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

¹²³ Även Puranen (1984) diskuterar detta . Hon menar att ”ännu fram till sent 1800-tal kunde många av lungans sjukdomar – t.ex. cancer, silikos, lungabscesser – förväxlas med lungtuberkulos”. Se s. 22–23.

världsbild och detsamma gäller läkarna. Därför kan tidigare läkares beskrivningar av symptom verka obegripliga för nutidens människor.¹²⁴ Det är också av denna orsak som jag väljer att här använda sjukdomsnamnet lungсот och inte tuberkulos, eftersom det namnet inte används i källmaterialet. Tuberkulos som sjukdomsnamn infördes i början av 1800-talet, men användes jämsides med andra namn, som lungсот, tvinsot, hektisk feber, ändå in på 1900-talet.¹²⁵ För att återknyta till Carel & Cooper (se 1.3.2) var och är sjukdom som sådan alltså ett biologiskt icke-värdeladdat fenomen, men i beskrivningarna av symptom syns sjukdomars kulturbundenhet och därmed förändras beskrivningarna av sjukdomar med tidens gång.

Kvinnorna i denna undersökning var alla sjuka under lång tid. Ibland är det dock svårt att veta vad som menas när de i breven skriver att de själva, eller någon annan kvinna, är sjuk. Detta gäller särskilt Selma Augusta Europaeus och Eva Mathilda Aminoff. De genomgick båda ett flertal graviditeter under sina sista levnadsår, och därför avser troligen ofta orden sjuk och sjuklig också besvär orsakade av graviditeterna och förlossningarna. Kvinnorna använde dessutom ordet *sjuk* också som en omskrivning för graviditet. Detta är ett exempel på något som klassades som ett sjukdomstillstånd då, men som inte längre gör det. Detta exemplifieras och diskuteras närmare i avsnitt 3.2.

De brevstycken som behandlar sjukdom påminner ofta om rapporter. Brevets avsändare vet att det finns en förväntan hos mottagaren att veta hur det står till och räknar därför upp sina symptom ett efter ett. Ett exempel på detta är följande citat ur Minette von Haartmans brev till maken Lars Gabriel von Haartman den 11 januari 1848:

Läkaren och mina andra bekantskaper tycker att jag verkar må mycket bättre, jag lider heller inte längre av svindel eller av dessa hemska [oläsligt ord] som tidigare synligt tärde på mina krafter. Magen fungerar som den ska alla dagar, och jag har ingen diarrée, den har jag helt blivit frisk från, magen är heller aldrig hård, vid varje [oläsligt ord] värker hemorrojderna fortfarande, men mycket mindre än tidigare, men framför allt har jag fortfarande stark hjärklappning och ryggvärk, vilket gör att jag känner mig mycket trött hela förmiddagen, och nu har det gått hela fyra veckor utan att jag förlorat något blod på grund av hemorrojderna [...] jag hostar

¹²⁴ Johannisson 2004, 27.

¹²⁵ Puranen 1984, 22.

*fortfarande ibland men det känns som att det nu snarare handlar om en nervös hosta, för den gör inte ont bara ibland är den litet oroande.*¹²⁶

Hon räknar noggrant upp alla sina symptom med en konstaterande ton. Flera av symptomen har blivit bättre, andra sämre. Dessa symptom återkom dock igen senare, och redan i följande brev den 21 januari 1848 hade diarréerna åter förvärrats och hon klagade över att hon förlorat blod och över hemsk hosta.¹²⁷ Detta visar hur hon ständigt svävade mellan hopp och uppgivenhet.

Det är alltid endast symptom såsom de ter sig för den sjuka som nämns i breven, det är med dessa symptom som kvinnorna i denna studie namngav sina sjukdomar; varje symptom sågs som ett enskilt besvär som behövde botas, de sågs inte som en helhet som berodde på en enskild sjukdom. Sjukdomsnamn nämns så gott som aldrig, förutom när det gäller barn – då nämns bland annat rödsot¹²⁸ och scharlakansfeber¹²⁹. Detta kan tyda på att barnsjukdomarna var mer bekanta som diagnoser och något som läkarna utifrån vissa tydliga symptom kunde diagnosticera. Avsaknaden på enskilda sjukdomsnamn kan också, vid sidan om bristande medicinsk kunskap, ha berott på att de inte behövdes. Det som var viktigt för dessa kvinnor var att veta om det var farligt eller inte. Om det inte ansågs dödligt kunde de leva med det, om det var livshotande försökte de bota det.

I Catarina Elisabet von Borns fall nämns stryplungsot som en möjlig diagnos bara ett par månader innan hon dog. Dottern Catarina Augusta Charlotte von Born skrev då till brodern Viktor Magnus von Born och berättade att hon hört ett rykte om att deras mamma har ”stryplungsot”.¹³⁰ Även Samuel Fredrik von Born skrev till Carl Fredrik von Born att de danska läkarna ansåg att Catarina Elisabet hade lungsot.¹³¹ Hur den förstnämnda diagnosen här, stryplungsot, skiljer sig från den andra, lungsot, är svårt att bedöma eftersom breven inte ger svar på detta. Däremot skrev den samtida läkaren

¹²⁶ M. von Haartman till L. G. von Haartman 11.1.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”Le Medecin et mes autres connaissances me trouve avoir bien meilleur mine, aussi je ne souffre plus de vertiges et de ce pénibles [?] qui diminuèrent mes forces visiblement. L'estomac fait ses fonctions tous les jours, et sans avoir le diarrée dont je suis entièrement guérée, l'estomac n'est jamais dure, à chaque [?] les hemeroïdes me font encore mal, mais bien moins qu'avant, mais alors surtout je revois de fortes palpetations de coeur et des douleurs dans le dos, ce qui fait que souvent toute la matinée je me sens très fatiguée, voilà quatre semaines que je n'ai pas perdue du sang par les hemeroïdes [...] je tousse parfois encore mais il me semble que maintenant c'est plutôt une touse nerveuse, car elle ne me fait pas du mal, seulement quelques fois elles est un peu inquiétante.”

¹²⁷ Se M. von Haartman till L. G. von Haartman 21.1.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

¹²⁸ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 18.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA; A. T. Europaeus till S. A. Europaeus 12.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹²⁹ A. F. E. Rotkirch till E. M. Aminoff 3.7.1821, Rilax samling, RA.

¹³⁰ C. A. C. von Born till V. M. von Born d.ä. 31.8.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹³¹ S. F. von Born till C. F. von Born 18.8.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

James Clark i sin avhandling *A Treatise on Tubercular Phthisis, or Pulmonary Consumption* 1834 att lungсот kan ta sig så olika uttryck hos olika människor och att den ofta uppfattas som olika typer av sjukdomar eller olika typer av tuberkulos. Det ger en aning om hur sjukdomen kan ha uppfattats vid den här tiden. Det är därför sannolikt att stryplungсот är ett annat namn för samma sjukdom: tuberkulos. Det kan också ha betecknat ett av symptomen i det sista skedet av sjukdomen. Enligt James Clark har lungсот tre stadier och kan vara i flera år, och i det sista stadiet är attacker av andnöd som liknar kvävning vanliga.¹³²

Catarina Elisabet von Borns lungсот visade sig troligen för första gången åtta år innan hon dog, 1827. Den 22 mars det året skrev sonen Carl Fredrik von Born i sin dagbok: "[i]nsjuknade Mamma mycket häftigt så att vi måste skicka efter flere läkare men det blef en ännu braf utan måste man vänta och hoppas på någon tillkommande dag".¹³³ Tre år senare, 1830, reste Catarina Elisabet von Born tillsammans med maken Samuel Fredrik von Born och dottern Elise von Born till Medevi brunnsort i Sverige och var då enligt henne själv "en vecka faseligen sjuk".¹³⁴

Varken Catarina Elisabet von Born eller någon i hennes närhet kopplade dock i det skedet ihop symptomen med lungсот, och de första utbrotten av sjukdomen upplevde de som olika sjukdomar. Detta framgår bland annat av att Catarina Elisabet von Born i maj 1835 själv menade att hon då varit sjuk i tretton månader.¹³⁵ Här finns skäl att fråga sig hur sjuk hon menade med "sjuk". Det kan också ses som en del av lungсотens sjukdomsförlopp: typiskt för en obehandlad lungсот, i meningen tuberkulos, att den kommer och går i perioder, även om den aldrig helt försvinner. Hostan var det symptom som aldrig helt försvann, och hosta hörde till de krämpor som vid tiden kunde anses vara en del av "det normala" måendet. Hosta kan ju också vara symptom på många olika sjukdomar – mindre och mer allvarliga.¹³⁶ Utan att veta något mer om hennes symptom under de tidigare sjukdomsperioderna, förutom att hon själv ansåg att hon var väldigt sjuk är det så klart omöjligt att göra annat än spekulera i det här fallet.

Här finns troligen en skillnad mellan det som räknas till sjukdomstillstånd i dag och det som räknades till det då. Troligen var Catarina Elisabet under sju år "sjuk" på ett sätt som för henne ansågs tillhöra det normala. Först 1834–1835, då Catarina Elisabet menade att hon varit sjuk, kan man sedan anta att hon var så sjuk att hon behövde

¹³² Clark 1834, 10.

¹³³ C.F. von Borns annotationsbok 22.3.1827, Sarvlaks arkiv, SLS.

¹³⁴ C. E. von Born till V. M. von Born d.ä. 27.7.1830, Sarvlaks arkiv, SL5A.

¹³⁵ C.E. von Borns dagbok 27.5.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLS.

¹³⁶ Se Häggman 1994, 74. Han räknar där upp tandvärk, förkylningar, reumatism, mag- och huvudvärk som hälsobesvär som hörde till vardagen; Clark 1834, 8.

läkarvård och inte längre upplevde att hon kunde ignorera symptomen och leva ett normalt liv. Detta styrks även av ett brev där Selma Augusta Europaeus skriver att alla barnen hostar efter att hon har konstaterat att "[v]i andra alla äro Gud ske lof! friska".¹³⁷ Samtidigt tycks de även ha sett på sjukdom som något naturligt i den meningen att det var något som man kunde förvänta sig. Selma Augusta Europaeus skrev i ett brev från den 1 oktober 1847: "Vava var sjuk, men endast en dag; der många äro, är nästan alltid någon illamående."¹³⁸ Citatet visar hur vanliga sjukdomar var och att detta även var kvinnornas egen syn på sjukdom: det var sällan som alla i familjen var helt friska samtidigt och det kunde inte heller förväntas utan var "normalt".

Även Eva Mathilda Aminoffs mamma, Eva Maria Bruncrona, klagade över diverse kroniska krämpor, såsom gikt. Hon skriver bland annat i ett brev att "min hälsa är skäligen god utom gickten som plågar mig ibland" och i ett av breven tillägger hon att "någott skall påminna os om vår bräcklighet".¹³⁹ Hon skriver på ett liknande sätt om magen som tycks krångla för henne ibland och tillägger i det fallet att det är något som äldre får vänta sig.¹⁴⁰ Hon räknade alltså dessa besvär till det normala och därmed ansåg hon att de inte behövde ordas desto mer om. Det är troligt att dylika kroniska besvär var så vanliga att de ansågs höra till det som Carel & Cooper benämner den gråa zonen mellan sjukdom och hälsa. Eftersom de dessutom alltid levde med mindre besvär kan man anta att det som i dag är en gråzon mellan dessa två begrepp, för dem snarare var hälsa; endast när man blev allvarligt sjuk blev det en orsak till oro och rädsla.¹⁴¹

Ett sätt som de avgjorde om sjukdomen var allvarlig eller inte på var att se på hur den sjuka åt eller sov. Carl Fredrik von Born skrev vid ett tillfälle att hans mamma varit trött och tvungen att vila men "emellertid gläder jag mig att sömnen är mera lugn än förut och apetiten bättre, det borde tillkännagifva att det onda är borta ur kroppen – åtminstone till det messta".¹⁴² En annan gång skrev han att "hon hostar skostalt [kolossalt] starkt och bröstet är skralt, men för öfrigt apetiten passabel och krafterna gå an".¹⁴³ Detta syns även i Selma Augustas brev när hon två månader innan hon dog skrev till sin mamma: "Det bedröfvar mig äfven mycket, att min så älskade Mamma skall vara så orolig för min skull; intet är jag nu så grufveligt sjuk, visst är min hals sjuk, och jag är något matt, men intet kan det vara så farligt då jag har god aptit." Detta visar att även

¹³⁷ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 10.1.1849, Europaeus släktarkiv, RA. När hon skriver "vi andra" menar hon alla utom döttrarna Josefina och Natalia som båda var sjuka.

¹³⁸ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 1.10.1847, Europaeus släktarkiv, RA.

¹³⁹ E. M. Bruncrona till E. M. Aminoff 3.8.1821, Rilax samling, RA.

¹⁴⁰ E. M. Bruncrona till E. M. Aminoff 4.6.1819, Rilax samling, RA.

¹⁴¹ Även Häggman diskuterar hur kroniska besvär ansågs som något "normalt". Se Häggman 1994, 74.

¹⁴² C. F. von Borns annotationsbok 7.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁴³ C. F. von Borns annotationsbok 3.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

hon ansåg aptiten vara ett tecken på att hennes sjukdom inte kunde allvarlig eller orsak till oro. Även Minette von Haartman ser aptit som ett tecken på att hon inte är allvarligt sjuk när hon skriver att hon ”svimmar fullständigt och detta kan vara i fem minuter innan jag återfår medvetandet [...] du får dock inte skrämmas min kära Vän. I övrigt skulle jag inte säga att jag är sjuk. Jag sover och äter bra, jag håller mig sysselsatt nästan hela dagarna, och jag har inte magrat särskilt mycket.”¹⁴⁴ En vanlig syn som framträder i materialet är alltså att man inte var allvarligt sjuk så länge man åt och sov bra samt i Minette von Haartmans fall även kunde sysselsätta sig.

De kvinnor i vars källmaterial flest symptom nämns är Catarina Elisabet von Born och Minette von Haartman. Eftersom de båda dog i lungdot nämner de också flera liknande symptom. Carl Fredrik von Born skrev till exempel i sin dagbok 1835 att hans mamma under många år lidit av en ”i bland lindrigare, i bland häftigare” hosta och han ansåg själv att det var en ”hemoroidal hosta som aldrig fullkomligt försvinner”.¹⁴⁵ Beskrivningen tyder på att han trodde att moderns blodiga upphostningar, som också hans far beskrev i brev¹⁴⁶, berodde på hemorrojder i lungorna.

Man kände vid tiden till hemorrojder, alltså tidvis blödande knölar vid ändtarmsöppningen, men de ansågs kunna drabba olika ställen av kroppen. Även då såg man dem som blödande knölar, men man ansåg då också att de ”betecknade ett mera allmänt lidande [...] framkallat, enligt då gängse uppfattning, av blodöverfyllnad”.¹⁴⁷ Beskrivningen förekommer också i Minette von Haartmans brev, där hon upprepade gånger skriver om en ”diarrée hemoroïdale”, som, utifrån beskrivningen ovan, troligen var en blodig diarré. Hon nämner dock också hemorrojder i den mening vi i dag tänker oss dessa, vilket syns i det brev som citeras tidigare i detta avsnitt från den 11 januari 1848 där hon skriver att ”vid varje öppning värker hemorrojderna fortfarande”.

Catarina Elisabet von Born led av matthet, och den ”faseligaste retning i strupen” som gjorde att hon hostade. Hon skriver om ”host bråket, med kräkningar” som gör henne så trött att hon knappt klarar av att skriva brev. Utöver det har hon snuva ”och med hostan följer den vanliga upphostningen”.¹⁴⁸ Så här skrev sonen Carl Fredrik von Born i sin dagbok om sin mors sjukdom den 1 januari 1835:

¹⁴⁴ M. von Haartman till L. G. von Haartman, 4.12.1847, L. G. von Haartmans samling, RA. ”je m'évanouie complètement ce que peut durer cinq minutes avant que je reprends connoissance [...] tu ne dois pas t'en effrayer mon bon Amie. Je ne direai pas qu reste que je sois malade Je dors et mange bien, je m'occupe à peu près toute la journée, et je n'aie pas beaucoup maigrie.”

¹⁴⁵ C. F. von Borns annotationsbok 7.1.1835, första delen, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁴⁶ S. F. von Born till C. F. von Born 13.11.1834, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁴⁷ SAOB, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/95/178.html#HEMORROJDAL>. Sökord: hemorrojdal, senast hämtad 1.6.2015.

¹⁴⁸ C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

*Mammas onda är i sanning förunderligt, då en del af krämporna bättras, försämras de andra, ett ögonblick är Mamma så rask, att man kunde tro henne aldrig hafva varit sjuk, ett annat ögonblick är hon helt och hållet afmattad och ansiktet är insjunket och gulblekt.*¹⁴⁹

Här syns det som James Clark betecknar som typiskt för lungshot – vissa perioder kan den sjuka verka helt frisk för att sedan försämras igen. Han menade att detta ofta gjorde att hoppet hos den sjuka och dennas familj växte för att sedan igen sjunka.¹⁵⁰

Även Minette von Haartman beskrev liknande symptom och stördes särskilt av hostan, både dag- och nattetid. Hon skrev också i så gott som varje brev till maken Lars Gabriel von Haartman att hon saknade krafter och nämner också i breven allmänt symptom som ”mina lidanden”. Förutom hostan led hon av återkommande diarréer och halsont.¹⁵¹ I biografier över Lars Gabriel von Haartman anges lungshot som hans frus dödsorsak.¹⁵² Det är dock tveksamt i sken av det man i dag känner till om sjukdomen om det verkligen var det, åtminstone om man här med lungshot avser den sjukdom vi i dag kallar tuberkulos. Det går naturligtvis inte att konstatera något åt varken det ena eller andra hållet längre, men bland annat det faktum att hon enligt dessa biografier stördes av sin lungshot redan 1831 när hon gifte sig och dog av sjukdomen först 1851 gör att man kan ifrågasätta diagnosen. Detta eftersom det, med den bristfälliga vård som fanns då, inte kan ses som sannolikt att den sjuka kunde ha överlevt med en aktiv tuberkulos i 20 år.¹⁵³

Som konstateras ovan uppträder samma symptom som tuberkulosens också i andra sjukdomar. Eftersom läkarna vid denna tid inte ens undersökte sina patienter fysiskt var det omöjligt för dem att ställa en säker diagnos. I detta fall finns inga brev bevarade från Minette von Haartmans liv före äktenskapet, det finns heller inga uppgifter från hennes ungdom. Det hade varit intressant att veta hur hennes hälsa såg ut under den perioden för att med större säkerhet kunna avgöra vilken sjukdom det kan ha handlat om. Lungshot anses vara 1800-talets stora farsot.¹⁵⁴ Det är dock omöjligt att i dag avgöra om

¹⁴⁹ C. F. von Borns annotationsbok 1.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁵⁰ Clark 1834, 8.

¹⁵¹ M. von Haartman till L. G. von Haartman passim, Rilax samling, RA.

¹⁵² Se bl.a. Kristiina Kalleinen, ”von Haartman, Lars Gabriel”, URN:NBN:fi:sls-4722-1416928957328, *Biografiskt lexikon för Finland*, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blf.fi.

¹⁵³ Professorn i medicin, Sten Eriksson (2003) analyserar Frédéric Chopins sjukdomsbild och argumenterar för att han inte kan ha lidit av det som vi i dag menar med tuberkulos, trots att denna sjukdom ofta anges som hans dödsorsak. En orsak som han menar att visar på detta är att Chopin levde med sin sjukdom i över 20 år. Se Eriksson 2003, 2453.

¹⁵⁴ Eriksson 2003, 2449.

denna lungspot alltid handlade om det vi i dag kallar tuberkulos. Lungspot som diagnos ska troligen snarare ses som ett samlingsord för lungsjukdomar än enbart som en beteckning för tuberkulos. Det är det ordet också betyder. Spot är grunden för orden sjuk och sjukdom och lungspotens exakta betydelse är därmed lungsjuk.¹⁵⁵

Selma Augusta Europaeus beskriver färre symptom än Catarina Elisabet och hon skriver sällan om sin sjukdom som ”ett lidande” som Minette von Haartman gör. Troligen syns där en skillnad i deras vilja och möjlighet att anta en sjukroll och en skillnad i behovet av uppmärksamhet. Åren 1847–1852 nämns i hennes brev, eller i breven till henne, hennes svaga hälsa med vissa mellanrum. Under de sista månaderna i livet klagade hon över ”ondt i halsen”¹⁵⁶ och hosta som i sin tur ledde till sömnlöshet¹⁵⁷. Värken i halsen blev värre under vintern 1852. Hon hade svårt att äta och skrev att ”[d]et ledsammaste af allt är att jag har så grufveligt svårt att dricka”.¹⁵⁸ Förutom detta var hon gravid under sina sista månader och födde en son bara en månad innan hon dog.¹⁵⁹ Det är troligt att graviditeten och särskilt förlossningen förvärrade hennes sjukdom och ytterligare försvagade hennes tillstånd.

Hostan och halsontet var sannolikt symptom på lungspot. James Clark uppfattade lungspot som en sjukdom som spred sig i hela kroppen, till olika organ och till slut gjorde hela kroppen tuberkulos.¹⁶⁰ Detta stämmer också med det man i dag vet om sjukdomen, den kan drabba hela kroppen.¹⁶¹ I efterhand är det dock svårt, precis som med de andra kvinnorna, att ställa en säker diagnos på vad hon dog av, även om symptomen tyder på lungspot eller tuberkulos i halsen.

I det här sammanhanget är Eva Aminoffs material det mest bristfälliga, eftersom ganska få av hennes egna brev har bevarats. Hösten 1821 var hon i alla fall sjuk, men något mer specifikt än ”svag hälsa” nämns inte när till exempel hennes man skriver från St Petersburg: ”För Gudsskuld, min Eva, var rädd om din svaga hälsa.”¹⁶²

I breven är det större fokus på sjukdomar än på hälsa. Det är anmärkningsvärt att hälsotillståndet aldrig beskrivs med uttryck som ”mycket bra”. I de fall då hälsan beskrivs som bra, åtföljs detta ofta av ett men eller så läggs ett attribut i formen tämmeligen till ordet. Detta beror troligen på att människor förr sällan var helt friska i den mån vi föreställer oss frisk i dag. Avsaknaden av effektiv medicin, som gör att man

¹⁵⁵ SAOB, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, sökord: sjuk. Senast hämtad 1.8.2015.

¹⁵⁶ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 23.1.1852 och 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁵⁷ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 19.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁵⁸ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 19.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁵⁹ Petersen-Jessen 1987, 56–57.

¹⁶⁰ Clark 1834, 37.

¹⁶¹ Puranen 1984, 15.

¹⁶² J. F. Aminoff till E. M. Aminoff 15.9.1821, Rilax samling, RA.

i dag kan bota sjukdomar snabbt, ledde till att människor förr inte kunde bota sina sjukdomar utan i stället dras med öron- och bihåleinflammationer, hosta, tandvärk och andra besvär under långa perioder innan det gick över. De led därmed konstant av någon sorts krämpor.¹⁶³ Den dåliga hygien som rådde vid tiden, dåligt dricksvatten och dåliga metoder för förvaring av mat som gjorde att mat lätt blev dålig påverkade också människornas allmänna hälsotillstånd.¹⁶⁴ Finland var ännu under större delen av 1800-talet ett ”ett fattigt och underutvecklat land” med bedrövliga hygieniska förhållanden.¹⁶⁵ Här skedde stora förändringar i Städernas avloppssystem och boförhållanden först under 1800-talets slut. Det var först då som hygien överlag blev ett samhällstema och något som betonades som viktigt.¹⁶⁶

Trots denna brist på rapporter om god hälsa och större fokus på sjukdom är det tydligt att hälsan värdesattes. Enligt Häggman hörde det till och med till en av livets grundstenar att upprätthålla en god hälsa bland högreståndspersoner.¹⁶⁷ Det kan anses ha varit en del av deras plikter.

När de personer som ingår i denna studie önskade varandra gott nytt år åtföljdes önskan med en önskan om att ”få lefva friska, nöjda och glada”.¹⁶⁸ I fråga om Catarina Elisabet von Born skrev Carl Fredrik von Born något i sin dagbok den 1 januari 1835 som sammanfattar detta tankesätt väldigt väl: ”Wi hafva blott en önskan vis-à-vis Mamma; nemligen att hon måtte återfå en god hälsa, ty för öfrigt fattas henne ingenting. [...] hälsan går framför allt och saknas den, så är allt annat på jorden ett intet.”¹⁶⁹ Augusta Fredrika Elisabet Rotkirch skrev också till Eva Mathilda Aminoff och önskade att denna skulle ”återfå sin förra goda hellsa, som är ändå lifvets första njutning”.¹⁷⁰ Säkerligen påverkade denna syn på och värdering av hälsan också deras vilja att bota sina respektive sjukdomar; det blev viktigt att försöka bota sjukdomarna.

I materialet framträder sjukdom och hälsa som glidande begrepp som delvis går in i varandra. Det är inte helt tydligt var gränsen går. Även sorg tycks till exempel ha kunnat betecknas som ett sjukdomstillstånd, och man kan därför fråga sig om allt som gick utanför det ”normala” räknades till sjukdom?¹⁷¹ Samtidigt tycks inte heller något som

¹⁶³ Häggman 1994, 71–73.

¹⁶⁴ Häggman 1994, 72.

¹⁶⁵ von Bonsdorff 1978, 24.

¹⁶⁶ Häggman 1994, 73.

¹⁶⁷ Häggman 1994, 70, 76, 78.

¹⁶⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 2.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA. För ett annat exempel på denna typ av nyårshälsning, se bl.a. C. F. von Borns annotationsbok 3.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁶⁹ C. F. von Borns annotationsbok 1.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁷⁰ A. F. E. Rotkirch till E. M. Aminoff 3.7.1821, Rilax samling, RA.

¹⁷¹ M. J. Bruncrona uppmanade E. M. Aminoff att komma och hälsa på henne för att bota sin sorg, eftersom ett besök skulle fungera ”bättre än droppar och annan medicine”. Det faktum att hon ansåg att

inte direkt kunde leda till döden ha ansetts vara onormalt. Begreppsparet här tycks alltså inte alltid ha varit hälsa–sjukdom utan snarare hälsa–död. Bara det som man var rädd att kunde döda uteslöts från definitionen för hälsa. I dag kan man då undra hur sorg då kunde betecknas som en sjukdom. Överdriven sorg ansågs kunna göra en mjältsjuk,¹⁷² vilket var ett annat ord för en av 1700- och 1800-talets kultursjukdomar melankoli som ansågs kunna leda till självmord.¹⁷³ I dag skulle den troligen betecknas som depression.

2.2 Relationen till läkarna

Johannisson menar, som tidigare nämnts (avsnitt 1.3.1), att individens utsatthet påverkar hennes förhållande till sjukdom. Utsatthetens grad måste också i hög grad anses handla om tillgången på läkare och den påverkades av individens ekonomi, samt var individen bodde: ju bättre ekonomi, desto större möjligheter att uppsöka läkare och desto större möjligheter att köpa de mediciner som läkarna föreskrev. Om man bodde i en stad fanns större tillgång på läkare, medan om man bodde på landet var tillgången på läkare betydligt sämre. Selma Augusta Europaeus målar upp en tydlig bild av detta i ett brev från 7 juli 1848: ”I städer äro de helst i tillgång till Läkare vård, men tänk dig på landet, till ex: här; samma Läkare har 5 eller 6 socknar i sitt district, och till de flesta är 14 mil; innan han hinner på ett sådant afstånd, och sedan en ny resa efter Medicine.”¹⁷⁴ På landsbygden var alltså inte bara tillgången på läkare dålig utan även på medicin. Med tanke på de långa avstånden måste läkarvården också ha varit starkt beroende av väder och väglag för att ta sig fram: dåliga vägar kunde därmed ytterligare öka utsattheten i detta fall.

En god ekonomi och en fördelaktig boplats kunde åtminstone delvis minska utsattheten. Minette von Haartman, Selma Augusta Europaeus, Catarina Elisabet von Born och Eva Mathilda Aminoff hade alla en stabil ekonomi. I jämförelse var Selma Augusta den mest utsatta av dem; hon hade sämst ekonomi och bodde dessutom långt från städernas läkare. Hon hade alltså inte möjlighet att välja mellan olika läkare. De andra kvinnorna kunde däremot välja inte bara bland städernas läkare utan också bland utländska läkare. Det är endast i Eva Mathilda Aminoffs fall som läkare inte förekommer. Detta har troligen sin orsak i att det finns så få brev av henne och hennes

sorg behövde behandlas med medicin, eller åtminstone symptomen av sorg, visar att hon betraktade den som ett sjukdomstillstånd. Se M. J. Bruncrona till E. M. Aminoff 6.4.1815, Rilax samling, RA.

¹⁷² E. M. och E. C. Bruncrona till E. M. Aminoff 29.1.1819, Rilax samling, RA.

¹⁷³ Johannisson 2013a, 101–104.

¹⁷⁴ S. A. Europaeus till H. von Becker 7.7.1848, Europaeus släktarkiv, RA.

närmaste familj bevarade. I de andra kvinnornas fall är det nämligen endast i breven inom kärnfamiljen som läkarna nämns.

Särskilt i Catarina Elisabet von Borns material framgår det hur man vid den här tiden gjorde för att hitta läkare. I maj när hon tillsammans med maken, två av sönerna och den yngsta dottern reser till Köpenhamn för att där konsultera läkare för sina sjukdomsbesvär. Den 24 maj besökte hennes man och söner Statsrådet von Gerschau som Samuel Fredrik von Born var bekant med sedan tidigare. Med honom diskuterade de enligt Carl Fredrik von Born ”walet af läkare för Mamma, ibland stadens många berömda och skickeliga; Gerschau rekommenderade antingen Statsrådet Brandt eller Professor Jacobsen”.¹⁷⁵ Den 25 maj hämtade de ”upplysningar om Läkares förtjenster” i staden, men kunde inte bestämma sig för någon ännu.¹⁷⁶ Följande dag fick de besök av två olika läkarkandidater på hotellet där de bodde de första dagarna och den 27 maj gjorde ytterligare en kandidat sitt andra besök som enligt Catarina Elisabet ”vid bägge besöken gjordt frågor, som jag tyckte rätt vidt omfattande.” Till denna kandidat hade hon även vid hans första besök överräckt ”[e]n skriftlig detalj öfver mitt sjukdomsförhållande de sidsta 13 månaderna samt några recepter dem jag under den tiden begagnadt”. Trots att han fick dessa uppgifter kunde han inte ”prononcera något om sin mening” och valet föll till slut på Professor Jacobsen. Om honom skrev Catarina Elisabet: ”Hans väsende inger förtroende, och han har intet den vanan som börjar bli allmen hos våra moderne läkare att med första blicken på patienten tro sig hafva afgjordt det ondas beskaffenhet.”¹⁷⁷

De valde alltså läkare genom att först, på rekommendation av bekanta, bjuda hem olika läkare av vilka de sedan ”[e]fter mycken consultation med andra”¹⁷⁸ valde den som de ansåg bäst och fattade störst förtroende för. Det sociala nätverket utgjorde därmed en betydande grund för att hitta goda läkare.

I källmaterialet för denna undersökning syns en positiv inställning till läkarna. Kvinnorna och deras familjer litade av allt att döma på läkarnas råd. Johannisson menar dock att det var vanligt att patienterna inte hade något förtroende för läkarna ännu under 1800-talets första hälft.¹⁷⁹ Hon liksom också von Bonsdorff menar att denna misstro främst var utbredd på landsbygden, där 1700-talets nya hälsosträvanden togs emot med misstänksamhet av allmogen som dittills inte trott sig ens få möjlighet att vårdas av

¹⁷⁵ C. F. von Borns dagbok, 24.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁷⁶ C. E. von Borns dagbok 25.5.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

¹⁷⁷ C. E. von Borns dagbok 26–27.5.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

¹⁷⁸ C. F. von Borns annotationsbok 26.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

¹⁷⁹ Johannisson 2013a, 35–36.

läkare. De trodde därmed att läkarna hade alternativa syften när dessa arbetade i bygderna, och varje gång en läkare misslyckades med att bota en sjukdom sågs det som ett bevis på deras oduglighet.¹⁸⁰ En betydande förändring i dessa attityder syntes först under senare delen av 1800-talet och fram tills dess var det vanligt att man vid sidan om läkare sökte sig till kloka gummor eller andra läkekunniga, eller också försökte man kureras sig själv.¹⁸¹

Det faktum att misstron till läkarna inte syns i källmaterialet för denna avhandling har därför säkerligen att göra med en skillnad mellan olika ståndsgrupper. Den tilltro till läkare som syns här framgår särskilt i Catarina Elisabet von Borns material. Hon och hennes familj konsulterade nämligen flera olika läkare. Ingen annan typ av läkekunniga nämns heller.¹⁸² Dock stod detta förtroende i stark relation till om patienten blev frisk eller inte. Catarina Elisabet von Born bytte snabbt läkare när den aktuella inte lyckades bota henne. Hon hade också ekonomiska möjligheter att byta, och på de orter där hon bodde och vistades fanns flera läkare att välja mellan. Det måste i många fall ha varit en hjälplös situation för läkarna som sällan hade effektiva läkemedel att behandla sina patienter med. I flera fall handlade det säkert om tur. Om de hade en patient med en lindring sjukdom som de kunde bota och därmed höja sitt anseende, eller om de fick en patient som vid tiden var obotlig och därmed se patienten mista förtroendet och anlita andra läkare.

Även Minette von Haartman bytte läkare, även om hon tycks ha anlitat en doktor Huss genomgående under sin utlandsresa om vilken hon skriver: ”Gubben är bra, är mycket uppmärksam och draguerar ej mycket.”¹⁸³ Med ”draguera” menade hon möjligen ”dragera”, vilket ju i dag betyder att täcka ett bakverk med socker. Hon uppskattade därmed att läkare Huss inte framställde saker som bättre än de var. Det syns

¹⁸⁰ von Bonsdorff 1978, 26–27.

¹⁸¹ Johannisson 2013a, 33–37.

¹⁸² De läkare som nämns och som familjen von Born konsulterade i Finland är Melart, Calonius, Haartman, Rosenbom och Orrström. Melart var troligen Kristian Ferdinand Melart (1792–1854) som 1827–1829 verkade som huvudstadens läkare i Helsingfors och 1829–1854 i Åbo som läkare. Den Calonius som nämns finns det inga närmare uppgifter om, men läkaren Haartman var sannolikt Carl Daniel von Haartman (1792–1877), som blev stadsläkare i Åbo 1817 och preofessor i kirurgi och bostretik i samma stad 1833. Läkaren Rosenbom var antagligen Fredrik Rosenbom (1796–1849) som tog över som huvudstadens läkare i Helsingfors efter Melart 1829 och 1834–1840 verkade som Helsingfors provinsialläkare. Slutligen läkaren Orrström var säkerligen Anders Johan Orrström (1774–1847) som var Helsingfors provinsialläkare 1812–1828 och därefter brunnsläkare i samma stad 1819–1839. Se mer i C. F. von Borns annotationsböcker 1834–1835, samt brev från samma tid. Se även Johnsson 1928, 17, 32, 114.

¹⁸³ M. von Haartman till L. G. von Haartman 21.11.1847, L. G. von Haartmans samling, RA. Brevet är skrivet på svenska. Denna doktor Huss var möjligen Magnus Huss (1807–1890), en svensk läkare verksam på Serafimerlasarettet i Stockholm, se Lagerkranz 1983, 80. För fler brev där M. von Haartman omtalar Huss, se bl.a. hennes sista bevarade brev från resan från den 8.8.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

tydligt i hennes brev hur hon i början har fullt förtroende för läkaren för att sedan fullständigt förkasta honom när hon trots hans ansträngningar inte blir friskare. Den 11 januari 1848 skrev hon hem till sin man Lars Gabriel von Haartman från Rom: ”Jag tror minsann att vi har valt en bra Läkare, och han är säkert den bästa som finns här.”¹⁸⁴ Redan den 13 mars samma år hade hennes syn på läkaren blivit den motsatta och hon skrev till Lars Gabriel: ”det är som om jag vore död för honom [läkaren], det är en man utan samvete och utan intresse för de sjuka alla som han har behandlat har återvänt i samma skick som då de kom [till honom].”¹⁸⁵ Ett exempel på hur förtroendet kunde växa när läkarens metoder gav resultat finns i ett brev från Selma Augusta Europaeus syster, Hilda von Becker. Hon bodde i Kotka med sin man Gustaf von Becker vars svaga hälsa diskuteras i flera brev också av Lovisa Constance Lampa.¹⁸⁶ Följande är ett exempel på detta:

*[...] min Gustaf hade kort förut insjuknat häftigt uti mag inflammation, nog kan du tänka dig min oro och förtviflan, jag kände då ännu så litet hvad vår D[o]ctor som läkare gick för, men de ryska läkarena hafva vi finnar ännu ej blifvit vana att fatta förtroende till, och nu måste jag just åt en sådan anförtro det käraste jag ägde på jorden, ännu kom dertill att vi ej här på Kotka hafva något riktigt apothek utan medecinen tages alt från hospitalet [...]*¹⁸⁷

Det framgår inte vilken sjukdom Hilda von Beckers man Gustaf von Becker hade, men eftersom han blev frisk och också levde till hög ålder kan man anta att hans läkare i det fallet hade tur: sjukdomen var av mindre allvarlig och framför allt botlig art. Trots att Hilda von Becker först saknade förtroende för läkaren ändrades detta när maken blev friskare. ”[T]ill vår Doçtor är mitt förtroende nu helt annorlunda än det förut var det, med så mycket lugn, bestämdhet och omtanke skötte han min Gustaf, så att han för mig blifvit verkligen kär”, skrev hon till systern Selma Augusta Europaeus.¹⁸⁸ Minette von Haartmans sjukdom, liksom Catarina Elisabet von Borns och Selma Augusta Europaeus kunde dock ingen läkare vid den här tiden bota. Här syns även det som diskuteras i

¹⁸⁴ M. von Haartman till L.G. von Haartman 11.1.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”Je crois pourtant que nous avons fait un bon choix de Medecin, et certe le meilleur qui se trouve ici.”

¹⁸⁵ M. von Haartman till L. G. von Haartman 13.3.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”[...] je suis comme morte pour lui, c'est un homme sans conscience et sans intérêt [sic.] pour les malades tous eux qu'il a traité sont reparties telles qu'ils étaient venues.”

¹⁸⁶ Se bl.a. L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.12.1851 och 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁸⁷ H. von Becker till S. A. Europaeus 9.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁸⁸ H. von Becker till S. A. Europaeus 9.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

början av detta avsnitt: boplatsen i relation till tillgången på läkare. I det här fallet blev Hilda von Becker tvungen att förlita sig på en läkare som hon troligen inte hade valt om där hade funnits andra att rådfråga.

När Minette von Haartman förlorade förtroendet för sin läkare, eller sin allopat¹⁸⁹ som hon då började kalla honom, vände hon sig i stället till en homeopat efter att, som hon skriver, ”alla mina bekanta har uppmanat mig att prova på homeopati”.¹⁹⁰ Även här syns vikten av och ibland inflytandet från kontakterna i det sociala nätverket när det gällde att hitta läkare. Om sin homeopat skriver hon: ”Han åtnjuter ett verkligt gott rykte här och jag känner personer som har blivit fullständigt botade av honom.”¹⁹¹ Här syns det faktum att läkarna levde på sitt rykte. Minette von Haartman lät sig övertygas att ta kontakt med homeopaten efter att bekanta berättat att de blivit botade av honom. Hennes homeopat i Rom rekommenderade även en ”känd homeopat” i Genève åt henne, vilket uppenbarligen gjorde att hon bestämde sig för att resa dit.¹⁹² Det visar på att det i uppsökandet av läkare inte bara handlade om ett nätverk av sociala kontakter i sig, utan även läkarnas eget nätverk och egna kontakter sinsemellan påverkade valet av läkare.

I Selma Augustas fall nämns inga särskilda läkare när hon skriver om sig själv och sina barn, men det framgår att läkaren på orten är en Doktor Ervast.¹⁹³ Prästerna, bland annat Selma Augustas man Anders Josef, fick dock ofta ta sig an läkarrollen på landsbygden, eftersom läkaren ansvarade för ett större geografiskt område än vad som var möjligt att hinna med.¹⁹⁴ Anders Josef fick enligt Selma Augusta ”alltjemt vara på sjukbesök” hos traktens bondebefolkning, ”offta måste [han] midt om natten stiga upp och resa flere mil”. Vissa dagar var han tvungen att åka på flera sjukbesök som en söndag ”var det 4 sjukbesök, Europaeus hade äfven för ett par timar sedan kommit hem, och måste kl: 12 om natten ånyo resa”.¹⁹⁵

Enligt Maare Tamm hade allmogen ofta större förtroende för prästerna än för läkarna, eftersom prästerna representerade det magisk-religiösa och därför utgjorde en länk mellan det världsliga och det himmelska.¹⁹⁶ Här kan anas en skillnad i materialet

¹⁸⁹ Hon skriver ”Alléopathe”. Det var homeopaters benämning av ”traditionella” läkare vid tiden. För mer om detta se Eklöf 2014, passim.

¹⁹⁰ M. von Haartman till L. G von Haartman 27.2.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”Toutes mes connaissances m'obligent a essayer l'Homéopathie.”

¹⁹¹ M. von Haartman till L. G. von Haartman 13.3.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”Il jouit ici d'une fort grande réputation, et je connais des personnes qui ont été complétement querris par lui”

¹⁹² M. von Haartman till L. G. von Haartman 23.6.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”un fameux Homéopathe”.

¹⁹³ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 10.1.1849, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁹⁴ S. A. Europaeus till H. von Becker 7.7.1848, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁹⁵ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 6.12.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁹⁶ Tamm 2004, 222–223.

mellan herrskapsstånd och allmogen, eftersom prästerna inte nämns i någon av den korrespondens som undersöks här, förutom förstås i den mellan Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampa. Om de fick besök av präster, talade med eller anlidade dem för att konsultera om sin hälsa var det i så fall något som de inte berättade i breven. Däremot nämns ofta läkare, och det kan tyda på att de i sin kulturella krets hade större förtroende för den groende naturvetenskapen och läkare än för prästerna. En annan möjlighet är att de skilde på prästens andliga roll och läkarens medicinska roll. Det skulle dock i sammanhanget vara intressant att utreda denna skillnad närmare, för även om kvinnorna inte nämner präster är det, som jag kommer att visa längre fram, tydligt att de alla var troende människor som ansåg sjukdom och död vara tätt sammanlänkade med Guds vilja.

Eftersom Selma Augusta Europaeus sällan nämner läkare är det svårt att bilda sig en uppfattning om hennes syn på dem och vilket förtroende hon hade för dem. Hennes mamma Lovisa Constance Lampa hade dock inget förtroende för landsbygdens läkare:

*[...] kan den Doctorn intet hitta upå något som kunde lindra och helna, de skall äfven begagna bränning med lapis,¹⁹⁷ men ingalunda lär han förstå sig på sådana nyare behandlingare. Ack, vore du min egen Selma här hos mig, jag är så öfvertygad derom att den goda Doctor Arndt nog hittade på något och mycket som skulle mildra plågan och du ej behöfde utstå så stora plågar men då man är skiljd ifrån allt, hvad förmår den bästa vilja [...]*¹⁹⁸

Selma Augusta Europaeus svarade varje gång vänligt men bestämt att hon inte hade möjlighet att komma till Helsingfors för att besöka moderns läkare. Det gjorde att breven fick funktionen av hälsovård per korrespondens. När Selma Augusta Europaeus inte hade tillgång till läkare, eller enligt Lovisa Constance Lampa duktiga läkare, uppstod en tät korrespondens med flera brev i månaden mellan mor och dotter som till stor del handlade om Selma Augustas hälsa och Lovisa Constances råd för hur dottern bäst skulle sköta denna (se avsnitt 2.3). Hon skickade även Selservatten och uppmanade dottern att använda sig av honungsvatten som hon ansåg var välgörande för hälsan och därmed kunde fungera som mediciner.¹⁹⁹ I det följande avsnittet diskuteras mer om dessa huskurer, samt läkarnas mediciner och olika metoder att behandla sjukdomar.

¹⁹⁷ En läkarmetod som gick ut på att man brände ett sår med lapis, eller frätsten som den också kallades. Troligen en liknande metod som fluga på bröstet. Se SAOB: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>. Sökord: lapis. Senast hämtad 9.8.2015.

¹⁹⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 26.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

¹⁹⁹ C. L. Lampa till S. A. Europaeus 4.10.1851 och 12.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

2.3 Mediciner och kurer

Tillgången på effektiva mediciner i början av 1800-talet var bristfällig, i många fall obefintlig.²⁰⁰ Catarina Elisabet von Borns, Minette von Haartmans och Selma Augusta Lampas läkare gjorde trots det sitt bästa för att hitta verksamma medel att bota deras besvär med. Eftersom det inte framgår hurdana mediciner eller kurer som förordnades Eva Mathilda Aminoff nämns hon inte här i detta sammanhang. Ofta nämns medicinerna med namn som inte berättar något om vad de innehåller. ”Jag mådde mycket illa”, skrev Catarina Elisabet von Born den 31 maj 1835 i Köpenhamn, ”och Professor Jacobsen besökte mig utan att föreskrifva något, fann mig nu ha behof af en feber mixtur hvilken han förordnade”. Hon nämner inget mer i detalj om denna mixtur. I ett annat fall nämner hon dock att hon fått opium för sömnen. Det är den enda gången som något mer exakt om hennes mediciner framgår.²⁰¹

Utifrån den samtida läkaren James Clarks rekommendationer om effektiva medel för botandet av lungdot kan man bilda sig en uppfattning av vilken typ av ämnen som fanns i de olika mixturerna. I sin avhandling om lungdot anser han att bland annat kvicksilver och maskros vara särskilt effektiva botemedel, samt svavel, halvmetallen antimon och mineralvatten.²⁰² Carl Fredrik von Born noterade samma dag i sin dagbok att Jacobsen hade besökt hans mamma och ”gaf henne till en början en lindrig mixtur, utan att likväl yttra sig om beskaffenheten af det onda”. Hon tog emot varje medicin som hennes läkare ordinerade, även om hon inte alltid själv upplevde att de hade någon verkan.²⁰³

En annan som accepterade sina mediciner utan att klaga var Minette von Haartman. Under en stor del av sin resa gick hon på en kur som hon kallar ”les petits laits”²⁰⁴ (sv. ungefär *små mjölkportioner*). Från och med det att hon anlidade en homeopat skrev hon även att hon ”fortsätter med sina små frön”.²⁰⁵ Vad denna kur innebar beskriver hon dock inte. Kuren med mjölk fortsatte hon med trots att hennes mage inte tålde den: ”Jag tror att det vore nödvändigt att bruka något stärkande för magen efter mjölkkuren som

²⁰⁰ Tamm 2004, 232–233.

²⁰¹ C. E. von Borns dagbok 25–26.7.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁰² Clark 1834, 70.

²⁰³ Se bl.a. C. E. von Borns dagbok 3–5.8.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁰⁴ Se bl.a. M. von Haartman till L. G. von Haartman 15.9.1847 och 8.7.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁰⁵ M. von Haartman till L. G. von Haartman 8.7.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. Egen översättning från: ”continuer avec mes petis [sic.] grains”.

ger mig extrem diarré.”²⁰⁶ Detta kan även ha tytt på att hon inte tålde fet mat, alltså var fettintolerant. Detta led även Frédéric Chopin av och i dag anser forskare det vara ett av de tecken som tyder på att hans diagnos lungtuberkulos var felaktig.²⁰⁷ För sina magproblem nyttjade Minette von Haartman en ”mixtur”. Hon hade använt sig av den under vintern 1847 och påbörjade den på nytt under hösten 1847 när hon var på resa,²⁰⁸ säkerligen för att råda bot på diarrén som plågade henne hela resan.²⁰⁹

De behandlingar som kvinnorna i denna studie genomgick var ofta olika tömningsterapier, som fluga på bröstet eller svettning genom bad. Även koppning nämns som behandling²¹⁰ och läkaren James Clark menade att man kunde tömma den lungsjuka patienten på 1,6–2,3 deciliter blod per dag och sedan stegvis öka mängden.²¹¹ Lovisa Constance Lampa skriver om ”koppning och baddning”²¹². Selma Augusta nämner i ett brev att de baddat en sjuk dotter med kallt vatten när dottern låg döende, eftersom hon var så varm. Tömningsterapierna grundade sig i humoralpatologin och baden delvis i att smuts ansågs vara en orsak till sjukdom.²¹³ Baden kan dock också ha varit en form av tömningsterapi. Detta syns i Johan August von Borns brev till Samuel Fredrik von Born den 11 december 1834, som för sin mors del konsulterade läkare Rosenbom i Helsingfors och därefter skickade hem dennas råd:

I anledning af hvad Pappa nämnde om min goda Mammans hälsa, har jag vidtalt Dr Rosenbom som nu ger lof till Bad, att tagas på någon aftonstund, men ej mycket hett, ty det12mattar för mycket; hettan får bero på Mammans eget bepröfwande, men skulle Drn tycka att circa 30 à 35 grader vore lagomt, kanske till och med för hett. Omkring 15 minuter får Mamma vara i badet och naturligtvis sedan ska komma till svettning.

Det var alltså viktigt att badvattnet hade rätt temperatur och att den sjuka badade lagom lång tid för att ”komma till svettning”, som en del av humoralpatologins tanke om balansering av kroppsvätskor. Denna typ av metoder med tvivelaktiga resultat berodde säkerligen både på bristen på ett klart utarbetat klassificeringssystem grundat på orsaker

²⁰⁶ M. von Haartman till L. G. von Haartman 15.9.1847, L.G. von Haartmans samling, RA. Egen översättning från: ”Je crois qu'il eut été nécessaire quelque chose de fortifiant pour l'estomac après le [sic.] petits laits, qui depuis est extrêmement incliné à la diarrée [...]"

²⁰⁷ Eriksson 2003, 2450.

²⁰⁸ M. von Haartman till L. G. von Haartman, L. G. von Haartmans samlinga, RA.

²⁰⁹ Minette von Haartman nämner diarrén i de flesta av sina brev, se M. von Haartman till L. G. von Haartman, 1847–1848 passim, L. G. von Haartmans samling, RA.

²¹⁰ Se bl.a. L. C. Lampa till S. A. Europaeus 20.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²¹¹ Clark 1834, 74.

²¹² L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²¹³ Clark 1834, 56.

i stället för på symptom och på det som Johannisson nämner om förekomsten av åtskilliga sjukdomsorsaker, som gjorde det omöjligt att skapa ett enhetligt system för botande (se avsnitt 1.2.2).²¹⁴

De bristfälliga metoderna hade säkerligen också sin orsak i att både läkare och patienter ännu vid den här tiden vägde på tröskeln mellan folkstro och vetenskaplig medicin. Nils-Erik Landell skriver i sin bok *Läkaren Linné. Medicinens dubbla nyckel* (2004) att mycket av medicinernas roll handlade om det rituella och det mystiska. Människorna litade på medicinens verkan om de bara tillreddes omgärdade av mystik eller om de innehöll främmande och dyra ingredienser. Landell nämner som exempel en medicin mot blödningar från 1700-talet som användes av läkare i Sverige och som hette svalvatten. Det var tillverkades av ”tjugofyra svalungar som levande [lades] i kokat vatten och destillera[des]”.²¹⁵

Dessa kurer antecknades i receptböcker som sedan gick i arv inom familjen, ofta från mor till dotter. Användningen av huskurer syns i det Europaeuska materialet. Lovisa Constance Lampa rekommenderade brevlades olika kurer, som det tidigare nämnda honungsvattnet, och Selma Augusta Europaeus nämnde också själv att hon använde sig av bland annat senapsomslag.²¹⁶ Både senap och honung är örter som använts som läkemedel sedan antiken.²¹⁷ När hennes dotter Natalia Europaeus var sjuk och hade hård mage lät hon ”smälta smör och satt det varmt på en ylleklapp på magen” på dottern.²¹⁸ Selma Augusta Europaeus åt även fiskolja som medicin mot sin hosta,²¹⁹ vilket det var vanligt att man försökte bota lungshot med vid tiden och som även läkarna ordinerade till sina patienter.²²⁰

Exempel på receptböcker innehållande huskurer är Fredrika Runebergs och familjen Carl Erik Mannerheims, där recept på tårtor och fisk samsas med recept på kurer som ska användas vid frossa, stensjuka²²¹ och bröstbesvär. Dessa böcker har även tryckts och getts ut de senaste åren.²²² Carl Erik Mannerheim var far till Minette von Haartman och det är därför sannolikt att hon använde sig av de huskurer som finns nedtecknade i familjens receptbok.

²¹⁴ Johannisson 2013a, 30.

²¹⁵ Landell 2004, 118–119.

²¹⁶ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 18.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²¹⁷ Tamm 2004, 102.

²¹⁸ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 10.1.1849, Europaeus släktarkiv, RA.

²¹⁹ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 26.9.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

²²⁰ Byrne 2011, 13.

²²¹ Gammalt namn på bl.a. njur- och gallsten. Se Lagercranz 1983, 55.

²²² Receptbok, av Fredrika Runeberg, utg. SLS 2003; Louhisaaren talousreseptit (n. 1770–1850), av Jouni Kuurne, utg. SKS 2008.

Detta kan ännu starkare förklara läkarnas behov av mystik i sina metoder och mediciner; de konkurrerade med huskurer och folkmedicin och måste därför framhäva sig själva. För att särskilja sig från allmänhetens kunskap ytterligare och därmed vinna respekt, omgärdade de sina metoder med mystik, ibland bara genom att inte säga desto mera om vad de tänkte om patienten ifråga. Det är något som Carl Fredrik von Born vid ett flertal tillfällen skrev om, till exempel den 27 maj 1835: ”som en forskande och försiktig Läkare will han först begrunda sjukdomen och sedan yttra sig derom; derföre fingo wi ännu ej weta hans tanke”²²³ och sedan den 31 maj 1835: ”Professor Jakobssen besökte Mamma [...] utan att likväl yttra sig om beskaffenheten af det onda.”²²⁴ Det skulle dröja ända till augusti, alltså över två månader, innan läkarna i Köpenhamn började yttra något mer specifikt om sjukdomen och det var i det skede när Catarina Elisabet von Born och hennes man Samuel Fredrik von Born förberedde sig på att antingen åka längre söderut i Europa eller tillbaka hem till Finland.

Dessa försök till mystik och till synes ovilja från läkarna att berätta vilka mediciner de ordinerade kan vara en orsak till att det i materialet syns väldigt få specifika beskrivningar av mediciner. Selma Augusta Europaeus skriver bland annat i ett brev från den 10 januari 1849 till Lovisa Constance Lampa att läkaren varit på besök och då ”ordonnerade en slags medicine”, vilket kan tyda på att läkaren inte berättade hurdan medicin det handlade om.²²⁵ Både Selma Augusta Europaeus och Catarina Elisabet von Born fick en fluga på bröstet. Catarina Elisabet von Born behandlades också med en fontanell, vilket verkar ha varit en liknande metod, och såret hölls då öppet i ett par månader i sträck åtminstone under en av behandlingarna.²²⁶ Utöver det nämns medicinerna mest som mixtur, medicin eller pulver. Catarina Elisabet nämner också en gång Orrströms droppar som antagligen läkaren Orrström ordinerade åt henne. Det är troligt att det var en av honom uttänkt och hopblandad mixtur av läkeörter.²²⁷ Lovisa Constance Lampa skriver i ett brev till dottern Selma Augusta Europaeus att en vän till henne, Lagmanskan Sauren, länge har ”förtärt mysk” som läkarna hade ordinerat henne.²²⁸

Läkarna kan också ha undvikit att nämna vad medicinerna egentligen var, eftersom de troligen ofta själva var osäkra på hurdana mediciner som kunde tänkas hjälpa och

²²³ C. F. von Borns annotationsbok, 1835, 27.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²²⁴ C. F. von Borns annotationsbok, 1835, 31.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²²⁵ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 10.1.1849, Europaeus släktarkiv, RA.

²²⁶ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 18.6.1847, Europaeus släktarkiv, RA och C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²²⁷ Tamm 2004, 103. För exempel på brev där C. E. von Born nämner ”Orrströms goda droppar”, se C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Sarvlaks arkiv, RA.

²²⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

vad som var bäst att ordinera. Deras ordinationer handlade ofta om att försöka sig fram och sedan snabbt byta medicin när den första, eller andra visade sig inte fungera. Detta syns för det första i Catarina Elisabets material. Som exempel bytte hennes läkare i Köpenhamn den 22 juli 1835 hennes medicin och redan den 24 juli bytte de den åter en gång. Hon fick då förnyat hopp, men det minskade snabbt när även dessa nya mediciner enligt henne inte gav någon verkan. I sin dagbok skrev hon den 1–4 augusti: ”... var allt mattigheten stor men Läkarena allt nöjda med sin medecines verkan.” Hon var då så dålig att hon var sängliggande, vilket tycks ha varit ovanligt för Catarina Elisabet. Sällan lät hon sjukdomen hindra henne från de dagliga sysslorna. Det går inte i efterhand säga på vad läkarna grundade sin åsikt om att medicinen hade verkat, men man också tänka sig att den ekonomiska aspekten av att behålla en patient och hålla upp hoppet hos den gjorde att de inte alltid berättade hela sanningen, helt enkelt för att lugna den sjuka.

För det andra syns ombytet av mediciner i Selma Augustas brev till Lovisa Constance från den 18 februari 1852:

Doctorn ordennerade en gång en stor senapsdeg på halsen, och att den skulle vara uppå till dess det började dugtigt att svida. Jag tänkte äfven kanske de då gör bättre verkan; men Mamma kan knappt föreställa sig huru grym sveda jag fick, en hel natt och en half dag, det var fasligt; men halsen blef ej det ringaste bättre; sedan förskref han en slag olja, hvaraf 3 dr. skulle ingnidas på halsen, en enda gång; och det gjorde äfven rakt ingenting.²²⁹

Varken senapsdegen eller oljan hjälpte mot den sjuka halsen. Det här visar också på de bristande medel som läkarna hade att tillgå ännu vid den här tiden, liksom Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampas tro på kurerna. De prövade dem, först den ena sedan den andra när läkaren rekommenderade dem. När de inte hjälpte falnade tron på dem, men de tog ändå emot nästa kur som läkaren föreskrev, i det här fallet en olja. När man läser läkarböcker från tiden, som James Clarks avhandling om tuberkulos från 1834 där han också lyfter fram ett flertal kolleger, framgår det att läkarna trodde fast på sina metoder. Eller också var det för dem ett sätt att framhäva sig bland kollegerna och vinna högre status i läkarkretsarna. Till exempel James Clark går i alla fall noggrant igenom tuberkulosens symptom och behandlingsmetoder och gör sitt

²²⁹ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 18.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

bästa för att motivera sina teorier med påstådda resultat²³⁰ och med undersökningar och tabeller.

Selma Augusta är den enda som nämner kostnaden av mediciner. Hon fick en medicin som hon beskriver som ett pulver av ”Jern Jodd”.²³¹ Den kostade 3 Silverrubel, vilket då till exempel motsvarade ungefär 23 dagars lön för en piga.²³² Medicinen skulle tas som tre kurer och när hon var inne på sin andra kur skrev hon till sin mamma att hon inte trodde sig fortsätta med medicinen, eftersom den var så dyr. Detta trots att hon upplevde att den fungerade. Hennes mamma svarade då:

*[...] förnya ytterligare en sats af din medisin efter du finner dig väl deraf, hvad är 3 Rub: för strunt då man har för dem vunnit sin hälsa, är det min goda och vettiga Selma som vill hushålla på en sådan bagatell då du mercker att det varit Dig nyttigt.*²³³

Det är tydligt att Lovisa Constance ansåg att hälsan inte var något man skulle spara på. Här kan dras paralleller till den tidigare nämnda hälsoplikten som Häggman skriver om (se avsnitt 2.1).²³⁴ Citatet stämmer också överens med det värde som hälsan ansågs ha och som diskuteras ovan. I det sammanhanget är det förståeligt att Lovisa Constance blir irriterad på dottern som väljer att spara 3 rubel på en medicin, som hon dessutom upplevt att fungerar. Selma Augusta Europaeus valde ändå att fortsätta med medicinen. Den 8 december skrev hon nämligen: ”jag håller nu uppå med andra satsen af min dyra medicin; ehuru jag ej skulle mera ha behöft det; men utmärkt välgörande var den.” Uppenbarligen vägde medicinens välgörande effekt slutligen tyngre än priset.

2.4 Tron på klimatets, vattnets, matens och brunnens effekter

Specifika mediciner är förhållandevis osynliga i källmaterialet, men desto tydligare framgår det att det som Catarina Elisabet von Born, Eva Mathilda Aminoff, Selma Augusta Europaeus och Minette von Haartman samt deras närmaste förlitade sig på när de ville förebygga sjukdom främst var fyra saker: ett gott klimat, brunnsdrickande, bad och mat. Även läkarna trodde på dessa fyra som välgörande för hälsan. De ordinerade

²³⁰ Jag skriver påstådda resultat eftersom lungshot inte gick att bota vid tiden och de fall av lungshot som han menar att skulle ha botats av hans metoder antingen inte kan ha varit lungshot eller också berodde de på lungshotens förlopp där patienten i perioder verkade frisk, i perioder väldigt sjuk och vilket därmed säkert bidrog till en tro att patienten periodvis blev frisk. Se Clark 1834, 8 samt avsnitt 2.1.

²³¹ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 8.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

²³² Häggman 1994, 106.

²³³ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

²³⁴ Häggman 1994, 70, 75–76, 78.

brunnskurer, rekommenderade ett visst sorts klimat eller en viss typ av bad och bland annat Minette von Haartmans mjölkkur hade säkert sin grund i tron på de goda hälsoeffekterna av näringsrik och fet mat. I dag vet man dessutom att människor som lider av lungdot, i meningen tuberkulos, försämras om de lider av brist på protein och då främst animaliskt protein. På det sättet hade Minette von Haartmans läkare rätt i att ordinera denna mjölkkur åt henne.²³⁵

En vanlig tro vid tiden var att dålig luft, eller miasma, orsakade sjukdom.²³⁶ Utöver det ansåg man att näringsfattig mat, för lite motion, för stor ansträngning, fel klädsel såsom för tunna kläder under vintern samt smuts kunde orsaka sjukdom.²³⁷ I materialet syns också en tro på att kyla kan göra en sjuk, som när Catarina Elisabet von Born inte förstår varför hennes ”hosta sedan går morgons blifvit så förfärlig, att jag hela eftermiddagen led obeskrifligt” trots att hon inte frångått sin princip att inte lämna sina ”varma rum” innan hon ”erfara hållsans kännetecken”.²³⁸ Även väderleken nämns som en påverkande orsak, när till exempel Selma Augusta Europaeus skriver till systemen Hilda von Becker att ”måtte den [koleran] blott ej dessa dimmiga dagar, ifall det varit lika osund väderlek hos Eder som hos oss, åter ha tilltagit.”²³⁹ Man såg alltså inte bara smutsig luft som en spridare av sjukdom utan också ”osund väderlek”.

Catarina Elisabet von Born och Minette von Haartman var de två som mest bokstavligen försökte bota sig själva genom ett ombyte av luft och klimat. Ur materialet framgår inte om deras respektive utlandsresor hade sin orsak i rekommendationer från läkare eller bekanta, men de reste båda utomlands på grund av den svaga hälsan; Minette von Haartman reste runt i Europa med Italien som det största målet och Catarina Elisabet von Born reste till Köpenhamn i Danmark. I det senare fallet kan det dock hända att resan till Köpenhamn var en första hållplats där läkarna var i fokus, eftersom hon och maken Samuel Fredrik von Born hade planer på att för klimatets skull sedan fortsätta resan till södra Europa.²⁴⁰ Det är omöjligt att säga med säkerhet eftersom inget bevarat material avslöjar hur deras planer för resan såg ut från början, eller vad som gjorde att de bestämde sig för just Köpenhamn till att börja med. Troligt är dock att de hade bekanta i staden och att de hade blivit rekommenderade att åka dit på grund av att där ansågs finnas duktiga läkare, precis som Minette von Haartman blev rekommenderad av sin homeopat i Rom att åka till Genève för att konsultera en annan

²³⁵ Puranen 1984, 5.

²³⁶ Johannisson 1997, 189; Tamm 2004, 224–225.

²³⁷ Clark 1834, 54–56.

²³⁸ C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Äldre Sarlvaks brevsamling, SLSA.

²³⁹ S. A. Europaeus till H. von Becker 27.10.1848, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁴⁰ S. F. von Born till C. F. von Born 18.8.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

duktig homeopat där. Tydligt är att de förlitade sig på rekommendationer från andra och följde dessa även när det innebar långa resor.

Denna typ av resor var dock endast förunnade de rikaste samhällsgrupperna, eftersom det, ännu efter att järnvägens utbyggande tagit fart i Europa, var ett enormt projekt att resa utomlands och det kostade stora summor pengar. Detta syns särskilt i Minette von Haartmans fall. Hennes resa varade i ett år och hon reste med häst och vagn, ångbåt och tåg. Hon bodde precis som familjen von Born främst i våningar eller rum som hon och hennes bror hyrde, för hon avskydde hotell.²⁴¹ Priserna växlade från ort till ort, men det är tydligt att det inte gick att resa hur som helst utan levnadsstandarden skulle vara densamma på resan som hemma. Följande citat ur ett brev från Minette von Haartman till Lars Gabriel von Haartman den 23 juni 1848 beskriver detta:

*[...] jag har alltså en salong, en sängkammare, ett rum för August, ett för Dadis, kaffe och smör på morgnarna, en middag med 4 till 5 rätter, te med mjölk och jordgubbar på kvällen, ordentligt och bra serverat [...] vi har det bra här och utgifterna är i harmoni med de små tillgångarna. Det förstår man knappt, för det är säkert att man inte reser billigt i Schweiz. [...] på resan får man räkna med att betala 85 till 90 Francs per dag för 4 personer, och det räcker bara till det allra nödvändigaste. En egen vagn höjer sedan utgifterna något fruktansvärt. [...] Sedan får man så klart räkna med pengar till dryck och andra små utgifter men dessa överstiger aldrig 13 Francs om dagen [...]*²⁴²

I denna beskrivning av de dagliga kostnaderna nämner Minette von Haartman inte läkarna eller deras ordinerade mediciner och kurer. Det kan tänkas att dessa utgjorde ytterligare ett betydande tillägg. I vilket fall som helst kan konstateras att hon inte hade några billiga levnadsvanor. Summan som hon behövde för att täcka det allra

²⁴¹ M. von Haartman till L. G. von Haartman 23.6.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁴² M. von Haartman till L. G. von Haartman, 23.6.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”[...] alors j'ai une salon, cahmbre à coucher, chambre pour Auguste, une pour Dadis, Caffé et beurre le matin, un diner de 4 a 5 plats, the [thé] lait et fraises le soir, et proprément et bien servis [...] on y est si bien, et les dépenses sont en harmonie avec les petites fortunes; On le comprends à peine, car certes on ne voyage pas à bon marché en Suisse [...] lorsque on est en voyage on peut pour 4 personnes compter 85 a 90 Francs par jours et alors c'est le just nécessaire. La propre voiture augmente terriblement les dépenses [...] il est vrai qu'il faudra enocre calculer l'argent à boire et d'autres petites dépenses mais toujours cela ne dépassera pas 13 Francs par jours [...]

nödvändigaste, om man räknar med ca 100 Francs per dag, var det exempelvis detsamma som en månadslön för den genomsnittlige arbetaren i Schweiz 1879.²⁴³

Deras tro på klimat och på ”rätt” luft är att beskrivningar av luften och klimatet har en självklar plats i deras brev och i Catarina Elisabet von Borns fall också i hennes dagbok. Minette von Haartman beskriver ofta att hon tagit promenader på till exempel Monte Pincio ”där luften är superb” och där hon därför tillbringade tre timmar.²⁴⁴ I ett annat brev beskriver hon platsen där hon och hennes bror bodde i Interlacken: ”luften är så mjuk och bra och var och en bor i ett eget hus, vilket gör att man känner sig som hemma och erbjuder den perfekta viloplatsen för en sjukling.”²⁴⁵ I ett annat brev framgår det att hon är besviken på klimatet i Rom och där syns åter tron på att det behövde vara ”rätt” klimat för att det skulle verka botande. Den första tiden i staden hade de ”flera dagar med regn” och hon skriver att ”denna fuktiga luft irriterar mig något enormt”. Därefter tillägger att hon inte kan förstå ”hur ett så varierande klimat som detta kan vara bra för en sjukling.”²⁴⁶

Samma tro på luft och klimat nämner Catarina Elisabet von Born när hon efter att ha varit sängliggande fyra dagar i Köpenhamn på grund av trötthet och ”någon feber” skrev att ”fruktan att bli ovan vid lufften gjorde att en utåkning d.10de åter företogs”.²⁴⁷ Även hon benämner luften med ord som hänvisar till dess påverkan på hälsan, när hon till exempel skriver ”den sundaste lufft vid den skiöna platts”²⁴⁸ eller ”[I]ufften var sträng för de klena”²⁴⁹.

Eva Mathilda Aminoff reste ut på landet hemma i Finland bara ett par månader före sin död, och hennes syster trodde att det skulle göra hennes svaga hälsa gott.²⁵⁰ Selma Augusta är den i vars material hänvisningar till luften eller klimatet i samband med hälsa eller sjukdom syns minst. Det kan möjligen bero på att hon bodde ute på landsbygden där luften redan ansågs vara betydligt renare än inne i städerna. Endast en gång oroar sig Lovisa Constance Lampa över att dottern kanske sitter inne för mycket:

²⁴³ Histoire de la sécurité sociale en Suisse, ”Pauvreté”

<http://www.histoiredelasecuritesociale.ch/risques/pauvrete/>, senast hämtad 2.8.2015.

²⁴⁴ M. von Haartman till L. G. von Haartman 27.2.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”où l'air est superbe!”

²⁴⁵ M. von Haartman till L. G. von Haartman 23.6.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”l'air est si doux si bon, puis chacun habite sa maison, ce que fait qu'on se trouve comme chez soi, et qu'un malade a un repos parfait [...]”

²⁴⁶ M. von Haartman till L. G. von Haartman 27.2.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. ”plusieurs jours de pluie, et alors cet air humide me glace horriblement.” Samt: ”et pour moi c'est une chose invonveable commen un climat aussi varable que celui ci puisse être bon pour un malade.”

²⁴⁷ C. E. von Borns dagbok 5–10.7.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²⁴⁸ C. E. von Borns dagbok 3.7.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²⁴⁹ C. E. von Borns dagbok 19.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²⁵⁰ E. Bruncrona till E. M. Aminoff 16.9.1821, Rilax samling, RA.

”Du nämner i ditt brev att du är matt, årkar du ej vara ut, eller åkt ut i vackert väder? Men som vi nu får vår och sol och varmt, så sitt åtminstone på trappen, där är ju alltid sol middags tiden [...]”²⁵¹ I stället för tron på klimatombudet nämns i stället tron på brunnsdrickningens välgörande effekter hos Selma Augusta Europaeus. Särskilt hennes mamma, trodde uppenbarligen att brunnsvatten kunde bota det mesta och nämner det i flera brev. Bland annat den 4 oktober 1851 skrev hon till dottern Selma Augusta Europaeus:

Men att din hälsa är skral kåstade mig bittert då jag läste det; älskade Selma Du måste nödvändigt komma hem i nästa sommar för att dricka brunn samt här öfverlägga med Doctor Arndt om din hosta, [...] Du får nu intet als sätta dig häremot, utan småningom bereda dig till verckställigheten häraf. Kom sedermera Selservattnet²⁵², och dricker du ordäntligt deraf? endast ett träget begagnade af Selservatten i sommar har helt och hållit botat en starck hosta - hos Stats Rådinnan Forsman härledande från ett svagt bröst.²⁵³

Lovisa Constance drack själv regelbundet brunn och även om hon inte nämner var, kan man anta att det var i Brunnssparkens brunnshus. Dess glanstid var vid decennieskiftet 1850 och där umgicks, badade och drack Helsingfors elit, dit Lovisa Constance hörde, brunn. En diligens stod ständigt på Senatstorget, redo att skjutsa brunnsгästerna till Brunnsparken och det var också ett populärt turistmål för ryska aristokrater sedan Nikolaj I hade förbjudit det ryska folket att besöka brunnsorter utanför det ryska riket. Där fanns ett stort urval av olika mineralvatten som man kunde dricka samt olika bassänger och möjlighet till sjukgymnastik och läkarkonsultation.²⁵⁴

Dessutom fanns där ett livligt umgänge och socialt liv med baler och andra festligheter, vilket hörde till alla större brunnsorter vid den här tiden. Dans och särskilt socialt umgänge låg i toppen av välgörande aktiviteter som ansågs främja hälsan och vad därmed också vanliga inslag i brunnslivet. Detta visar också att brunns- och kurorterna var ställen där gränsen mellan nöje och hälsovård kunde te sig suddig. Det

²⁵¹ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 12.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁵² Seltersvatten, alt. selservatten är en typ av mineralvatten från orten Selter i Tyskland, SAOB, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/237/107.html>. Brunnshuset i Helsingfors erbjöd sina kunder flera olika typer av mineralvatten, och det är sannolikt att hon hade inhandlat det där. Se Heikel 1919, s. 35.

²⁵³ C. L. Lampa till S.A. Europaeus 4.10.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁵⁴ Heikel 1919, 30–41.

var en plats där man både underhöll hälsan och det sociala nätverket och det var även livlig äktenskapsmarknad.²⁵⁵

När man läser breven som ingår i källmaterialet för denna studie blir det tydligt att så kallade brunnskurer var ett allmänt sätt i att sköta hälsan i de familjer som studeras här. De nämns både vid större och mindre besvär, samt tillfälliga och kroniska. Möjligen drack man brunn även i preventivt syfte. Därtill drack man inte bara brunn som ett nödvändigt ont utan det handlade också om den sociala aspekten av brunnslivet. Augusta Fredrika Elisabet Rotkirch skrev den 3 juli 1821 till Eva Aminoff att sonen Fredrik drack brunn ”för sin mage som ibland vill krångla” och även maken ”som fått sig ett besynnerligt utslag i ansiktet”. Hon uppmanade också Eva, som just nedkommit med en dotter, att dricka brunn:

Så snart helsa och krafterna tilåta min Faster lär säkert resan till Rilax blifva utaf, men jag förmodar att faster ej nu som förra gången Faster hvar så illa sjuk försummade den nödvändiga Brunskuren, men torde hända att Faster ej för denna Sommar mera hinner med den. Ack! hvad roligt skulle icke dett hvarit om min goda Faster kommit hit och Druckitt Brun här, Sällskapet är väl ej så stort men dett är ju också ej mängden som offfast gör ett ställe nöjsamt, dett kommer an på de personer man är omgifven utaf, och att faster här vore i krettsen af värkliga vänner är en sanning, som aldrig kan tviflas uppå.²⁵⁶

Här syns tudelningen av brunnsdrickandets uppgift, dels hälsoaspekten, dels nöjesaspekten. Augusta Fredrika Elisabet Rotkirch ville inte att Eva Mathilda Aminoff skulle dricka brunn enbart för att stärka krafterna efter en graviditet utan också för att underhålla sig. Det framgår också att Eva Mathilda Aminoff under sin föregående graviditet ”försummade den nödvändiga Brunskuren”. Man kan ana att Augusta Fredrika Elisabet Rotkirch delvis trodde att Eva skulle ha återhämtat sig snabbare från den graviditeten om hon varit noggrannare med brunnsdrickningen.

Det som Brunnsparken saknade var det varma klimatet, även om det ”sunda klimatet vid havsstranden [...] garantera så mycket mer framsteg i hälsans botande”.²⁵⁷ Det var säkerligen en orsak till att personer med svag hälsa ändå sökte sig utomlands, dels till kurorter i andra länder, dels till läkare där. När Catarina Elisabet von Born reste

²⁵⁵ Haggman 1994, 76; Mansén 2001, passim.

²⁵⁶ A. F. E. Rotkirch till E. Aminoff 3.7.1821, Rilax samling, RA.

²⁵⁷ Heikel 1919, 36.

till Köpenhamn var Brunnsparkens brunnshus ännu bara i planerings- och det första byggskedet.²⁵⁸ Från Köpenhamn önskade hon och hennes man fortsätta till södra Europa för att besöka brunnsorter där, men läkarna avrådde dem från det. De menade att ”en resa til bad och brunnar så länge medecine behöfdes ej var af någon nytta”.²⁵⁹ Före resan till Köpenhamn besökte familjen von Born också Medevi brunn i Sverige sommaren 1830 för att råda bot på Catarina Elisabets vacklande hälsa.²⁶⁰ Medevi brunn var en av Sveriges äldsta och mest anrika brunnsorter med anor från 1600-talet där även kungligheter vistades.²⁶¹ Det visar att även den von Bornska familjen litade på brunnsorternas och brunnskurernas effekter. Samtidigt kan man anta att det delvis också handlade om att sälla sig till den gängse hälsotrenden. Som framgår i brev, bland annat de här ovan citerade, uppmanade man varandra i brev att dricka brunn och tillhörde man samhällseliten förväntades det också att man gjorde det. Det hörde till hälsoplikten²⁶² och till den hörde säkert också att ta hand om hälsan på det rätta sättet: att dricka brunn.

Levnadsvanorna sågs som en stor orsak till sjukdomar. Läkarna kunde på det sättet lägga ansvaret för hälsa och sjukdom i den sjukas händer och kunde på så sätt dölja sin egen osäkerhet och brist på kunskap när patienten inte tillfrisknade. Då kunde de peka på att patienten inte levde på rätt sätt och därför var sjuk.²⁶³ Samtidigt måste också här tas i beaktande att sjukdom och hälsa sågs som okontrollerbara saker i en annan mån än i dag, vilket bland annat tron på att väderlek och luftkvalitet kunde påverka hälsa visar. Tron på levnadsvanornas påverkan på hälsan syns bland annat i Selma Augusta Europaeus material. Särskilt skriver hon om betydelsen att äta rätt. Lovisa Constance Lampa skrev många råd gällande vilken mat dottern borde äta för att tillfriskna: ”låt laga blogg sådan mat som är känlig [tjänlig] för din hals, och som tillika är kraftig och stärkande för en sjuk”.²⁶⁴ I ett annat brev framgår att denna typ av mat ansåg hon vara ”frikase på kalf med förlorat ägg”, detta ansåg hon vara ”så nyttigt och tillika stärckande” och detsamma gällde ”en god hjorthorns gé[l]e”. Det viktigaste ansåg hon dock vara att Selma Augusta Europaeus åt det hon tyckte sig ”kunna finna smak för”.²⁶⁵

Även Catarina Elisabet von Born tycks ha följt tidens dietik, som föreskrev näringsrik mat och rätt mängd motion. Trots sin svaga hälsa tvingade hon sig ut på

²⁵⁸ Heikel 1919, 30–32.

²⁵⁹ C. E. von Borns dagbok 21.6.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁶⁰ C. E. von Born till V. M. von Born d.ä. 27.7.1830, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁶¹ Mansén 2001, 81–82.

²⁶² Häggman 1994, 75.

²⁶³ Johannisson 2013a, 32–33.

²⁶⁴ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁶⁵ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852 och 12.3.1852, se även 26.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

promenader i Köpenhamn så gott som dagligen och om hon inte orkade gå själv åkte hon vagn eller tog med sin make som stöd för att få frisk luft och röra på sig.²⁶⁶ Motion rekommenderades inte bara som en förebyggande livsrutin utan även som ett sätt att bota sjukdom. Läkare rekommenderade sjuka att motionera. Bland annat den svenska läkaren Johan Lindestolpe menade att rörelse och motion var bra mot sjukdomar och särskilt i den friska luften. Han rekommenderade till exempel seglatser för lungsjuka. Andra nyttiga sysselsättningar för sjuka var att rida och att spela kort och han menade att skakningarna under en tur i vagn var välgörande.²⁶⁷ Av dessa aktiviteter är det bara seglats som Catarina Elisabet von Born inte företog sig under sjukdomstiden, om man inte räknar med båtturen från Finland till Danmark och den gjorde henne illamående i flera dagar.²⁶⁸

Avslutningsvis kan här konstateras att för dessa kvinnor ansågs hälsan som något verkligt viktigt. Det bidrog säkerligen också till att de alla aktivt, med olika metoder, försökte bota sina respektive sjukdomar. Av kvinnorna var Selma Augusta Europaeus den mest utsatta på grund av ekonomiska skäl och boplatsen. De litade även alla på läkare, och endast i Minette von Haartmans fall syns en annan typ än den traditionella läkaren, nämligen homeopaten. Man kan även konstatera att det i materialet syns åtminstone tre av de medicinska kulturer som Johannisson nämner: folkmedicinen i form av olika tömningsterapier, den vetenskapliga medicinen – i den form den hade under 1800-talets början – vilket läkarnas mixturer delvis kan anses stå för samt den alternativa medicinen, i form av de homeopater som Minette von Haartman anlidade. Konstateras kan även att kvinnorna hade övervägande mer fokus på symptom än på enhetliga sjukdomar. Möjligen kan detta tyda på att de såg varje symptom som en enskild sjukdom, i stället för att se sammanhangen mellan de olika symptomen samt den sjukdom som de bildade. Ur källmaterialet framgår även att hälsa för dessa kvinnor synes ha varit det som vi i dag skulle ha placerat i den gråzon mellan hälsa och sjukdom som Carel och Cooper diskuterar. Endast när de blev riktigt sjuka, på så sätt att de blev oroliga för att de själva eller den andra kunde dö, eller när något kunde få konsekvensen död (som sorg), ansåg de att det handlade om en sjukdom. Därav kan man fråga sig om begreppsparet för dessa kvinnor snarare var hälsa–död än hälsa–sjukdom.

²⁶⁶ C. E. von Borns dagbok, passim, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁶⁷ Mansén 2001, 159–160.

²⁶⁸ C. E. von Borns dagbok 18.5.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA; C. F. von Borns annotationsbok, 1835, 25.5.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

3 KVINNANS ROLLER I EN SJUKDOMSKONTEXT

3.1 Sjukdomens plats i familjen

År 1847 reste Minette von Haartman, tillsammans med brodern August Mannerheim till Italien för att få hjälp med att bota sin allt svagare hälsa vilket inte bara hon, utan även hennes familj var högst angelägna om.²⁶⁹ Hemma lämnade hon sin man Lars Gabriel von Haartman och de två barnen Alexandra ”Nini” von Haartman och Carl ”Lillus” von Haartman, som var sju respektive tre år. Minette von Haartmans mamma, den ålderstigna Wendla Sofia Mannerheim, bodde också åtminstone tidvis hos familjen på Lemsjöholm och tog säkerligen över rollen som hushållets ledare medan Minette var borta.

[...] ibland gör det mig ont att inte ha krafter eller hälsa till att betrakta och se allt det vackra som konsten och naturen erbjuder [...] men jag säger mig att det ju inte är för nöjes skull som jag reser, utan för att återfinna hälsan för mina kära små Änglars skull! och då blir jag snabbt tröstad [...] och kanske kan jag en dag göra en liknande resa igen med Dig och vår kära barn, jag vågar knappt tänka på möjligheten och ett liknande nöje!²⁷⁰

I detta brev från den 14 oktober 1847 har Minette von Haartman fokus på barnen och familjen. Den uppges som en av orsakerna till att hon vill bli frisk. Det är en orsak som syns i många brev, inte bara i Minette von Haartmans utan även i de andra kvinnornas. Även i brev till de andra kvinnorna anges familjen som orsak att bli frisk eller sköta om hälsan. Sophie Piper skrev till exempel till sin moster den 15 augusti 1834 och uppmanade henne att ta bättre hand om hälsan:

[...] den grufveliga sorg och förbittring ett allt för tidigt frånfälle, skulle förordsaka den stackars Morbror, Gossarne och fram för allt Flickorna [...] jag ber Moster därför så ömmt, ja så innerligen att skona sina krafter, och

²⁶⁹ L.G. von Haartmans brevväxling med Minette von Haartman 1847–1848, passim, L.G. von Haartmans samling, RA.

²⁷⁰ M. von Haartman till L.G. von Haartman 14.10.1847. ”[...] quelques fois cela me fait de la peine de ne pas avoir des forces et la, santé_pour admirer et voir_tant de beautés d'arts, et de nature [...] mais alors je me dis_ce n'est pas pour mon plaisir que je voyage_c'est pour retrouver la santé pour mes chers petits Anges!_et alors je suis facilement consolée [...] un jour je pourrai refaire un voyage pareil avec Toi et nos chers enfans [sic.]_je n'ose penser à la possibilité d'un plaisir semblable!”

*söka till att i tid göra hvad Läkare vård kan förmå – längre fram blir det kanske för sent.*²⁷¹

Familjen var den grund som Eva Mathilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus stod på. Inom den hade de en central plats och övriga familjemedlemmar litade på dem, vilket säkert bidrog till att Sophie Piper här ovan oroade sig för att hennes moster skulle ta ut sig för mycket och därmed dö i förtid från den behövande familjen. In på 1800-talet blev familjen en stark del av högreståndskvinnans självbild och förväntade roller, det vill säga moderskapet och att förverkliga sig genom familjen. Moderskapet betonades på ett annat sätt än tidigare och fick ett annat värde. Det var i denna familjekontext som de verkade och det var den sfären som utgjorde villkoret för deras position i det sociala nätverk de ingick i och som gav dem en status och ett anseende.²⁷²

De kvinnor som står i fokus här skrev alla till olika familjemedlemmar och berättade om sina besvär med hälsan – för somliga berättade de mer och för somliga mindre. Periodvis var de alla, längre och kortare tider, åtskilda från någon av de närmaste. I det följande diskuteras hur sjukdom syntes i en familjekontext, främst i breven *till* kvinnorna från deras närmaste, och vilken syn på deras sjukdomar som framträder hos andra i dessa brev. Förutom det är här även fokus på modersrollen och hur denna framträder i breven.

Rollen som maka var den grundläggande rollen för kvinnor ur alla samhällsstånd. Utan den rollen kunde inte de andra rollerna heller existera, vilka för herrskapskvinnor var förutom *mor* också *värdinna*. Äktenskapets viktigaste roller var: ”försäkran om adelssläktens kontinuitet genom manliga arvingar samt försäkran och förmerandet av familjebesittningen och därvid familjens politiska inflytande.” I grunden handlade alltså äktenskapet om något större som sträckte sig utanför kärnfamiljen och som påverkade släktens fortsättning och dess ställning i det samhälle den existerade i, den hade en traditionsbärande roll i och med att det var där den kulturella reproduktionen skedde.²⁷³ I källmaterialet för denna studie är rollen som maka den minst omskrivna, och den syns inte annat än i förhållandet mellan två föräldrar som i sin korrespondens nämner de gemensamma barnen. Därmed kommer denna roll inte att behandlas specifikt här. I stället är fokus större på rollen som mor, rollen som hushållets överhuvud och den plats som dessa kvinnor utgjorde som en betydande del av sina respektive familjer.

²⁷¹ Sophie Piper till C.E. von Born 30.8.1834, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

²⁷² Vainio-Korhonen 2011a, 42; Rundquist 1989, 196.

²⁷³ Åström 1993, 131–132.

Bland kvinnorna i denna studie gifte sig alla utom Selma Augusta Europaeus fördelaktigt. Hon gifte sig visserligen med en präst, som tillhörde prästeståndet, men ur ett ekonomiskt perspektiv var det liv han levde betydligt mer anspråkslöst än det Selma Augusta var van vid som del av en urban borgerlig familj från Helsingfors. Trots det hade hon ändå en viktig position i det samhälle hon levde som fru till en prost, vars roll var ledande i Libelits.²⁷⁴ Därmed är hennes roll jämförbar med de andra kvinnornas. Kvinnorna gifte sig alla fyra med män som var betydligt äldre än de själva. Catarina Elisabet von Born var femton år yngre än sin man, Selma Augusta Europaeus sjutton år yngre, Eva Mathilda Aminoff tjugofem år och Minette von Haartman nitton år yngre. Det var inget ovanligt att kvinnan var mycket yngre än sin man,²⁷⁵ vilket det faktum att alla fyra kvinnor här var så pass mycket yngre än sina respektive män också tyder på. Kvinnorna blev ofta bortgifta när de var mellan tjugo och tjugofem år. Männen kunde däremot inte gifta sig förrän de hade en etablerad karriär och därmed möjlighet att försörja en familj. Därför var de ofta kring trettio när de gifte sig.²⁷⁶

När en familjemedlem var sjuk påverkades hela familjen, även om de bodde på annan ort. De påverkades mentalt och engagerade sig i den sjuka och oroade sig för denna. Särskilt Lovisa Constance Lampa uttrycker stor oro för dottern Selma Augusta Europaeus och också för sina andra barn²⁷⁷ i breven: ”kunde jag det veta huru det är hos dig, och om du går uppe, eller om du måste ligga hela dagen, detta allt utgör hos mig en stor oro, imedan jag icke alls vet huru det är.”²⁷⁸ Hon har ett behov av att veta allt om dotterns tillstånd och skriver bland annat i ett brev från den 26 februari 1852: ”Herre min Gud så ängslig jag är [...] kan hända får du intet såfva heller för den [hostan]. Årkar du vara upp till middagsbordet? Årkar du vara upp om dagen, allt detta vill jag vet.” Detta var troligen ett sätt för henne att försöka stilla sin egen oro. Hon fick inga tillfredsställande svar av dottern och misstänkte att Selma Augusta Europaeus ”lider långt mer än hon meddelar, dels att icke derigenom oroa och bedröfva sina närmaste kära, dels af granlagenhet, att ej åstadkomma någon af henne åstadkommen besvärlighet”.²⁷⁹ Därför skrev hon även till dotterdottern, Josefina Europaeus, och önskade att hon ”noga uppfyller din Mormors önskan, då skrifver du mig till att ett litet bref innom Mammans, deri du tydligt och klart beskriver för mig allt om beskaffenheten

²⁷⁴ För mer om S. A. Europaeus mans position i samhället, se Petersen-Jessen 1987, 62–83.

²⁷⁵ Vainio-Korhonen 2011; Häggman 1994.

²⁷⁶ Vainio-Korhonen 2011a, 43.

²⁷⁷ Hon oroar sig bl.a. över sonen Anton Lampa som är i militär tjänstgöring i Ryssland, se L. C. Lampa till S. A. Europaeus 26.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁷⁸ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁷⁹ L. C. Lampa till J. Europaeus 28.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

af Mammas sjukdom”.²⁸⁰ Även detta speglar det kontrollbehov som Lovisa Constance Lampa upplevde och den frustration som uppstod när hon inte kunde hjälpa sin dotter så mycket som hon önskade.

I en korrespondens där det motsatta förhållandet syns är Minette och Lars Gabriel von Haartmans. Minette von Haartman tycks ofta ha skrivit till sin man om sådant som gjort honom orolig, och hennes bror klandrade henne för att hon enligt honom "berättade för mycket i detalj" och hennes "lidanden".²⁸¹ Hon tillägger i samma brev att hon har tagit för vana att inte dölja något för maken och anser det bättre att berätta om allt såsom läget verkligen är, eftersom man på detta sätt "i stället för att öka oron, snarare blir lugnad".²⁸² Samtidigt uttrycker hon oro för maken när han blir orolig för henne.²⁸³ Dels syns alltså i hennes fall en vilja att inte oroa och med tanke på hennes brors klandran hade det säkert varit mer korrekt att inte oroa maken, men trots det fortsätter hon att berätta allt om sjukdomen, eftersom hon inte vill dölja något för honom.²⁸⁴

Det var helt tydligt inte lätt för Lovisa Constance Lampa att vara så långt ifrån sin sjuka dotter och hon skrev att hon upplevde sig som "den otilgängligaste, den överksamaste Mor"²⁸⁵ och även att det "kåstar upå mig att jag ingenting skall kunna uträtta till din [Selma Augustas] hjälpp till din nytta och jag vet likvist af att du mitt älskade mitt goda barn är sjuk, kanske mycket mycket sjuk."²⁸⁶ Denna oro och detta behov av att veta detaljerna om dotterns tillstånd tyder dels på att Lovisa Constance Lampa inte såg på modersollen som en roll som var avklarad efter det att barnen blivit vuxna och flyttat till egna hem. Det går också att tolka detta som ett bevis på en nära och varm relation – en mamma som bryr sig om sin dotter och som vill hennes bästa. Samtidigt var Selma Augusta Europaeus inte alltid så ivrig att svara på sin mammas frågor, vilket dels kan bero på att hon var så sjuk att hon inte orkade svara – detta ger dock inte källmaterialet svar på – dels att hon var van vid att hennes mamma lade sig i och tog det hela med ro.²⁸⁷

²⁸⁰ L. C. Lampa till J. Europaeus 28.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁸¹ M. von Haartman till L. G. von Haartman 11.1.1848, L. G. von Haartmans samling, RA. "Auguste me réproche de Vous en parler trop en detail de mes souffrances."

²⁸² "qu'au lieu d'augmenter l'inquiétude par là, on est plutôt rassuré."

²⁸³ M. von Haartman till L. G. von Haartman 1.1.1848 och 27.2.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁸⁴ Se också t.ex. M. von Haartman till L. G. von Haartman 15.12.1847, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁸⁵ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁸⁶ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 26.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

²⁸⁷ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 1851–1852, passim, Europaeus släktarkiv, RA.

Brev ur det von Bornska materialet visar också att Catarina Elisabet von Borns sjukdom påverkade inte bara henne utan hela familjen. Den 8 februari 1835 skrev den yngste sonen Viktor Magnus von Born hem till henne för att gratulera henne på födelsedagen:

[...] på den för Mamma viktiga dag, då Mamma började ett nytt år af sin lefnad efter så många sorgliga, för oss alla bedröfliga, stunder under Mammans sistförflutna lefnadsår. Mätte detta år för oss blifva lyckligare än det sista, så att genom Mammans återvunna helsa, vi alla återfå vår trefnad och att den fruktan, hvilken Mamma yttrade i sitt bref måtte vara helt och hållet öfverflödig. Detta är den bästa önskan, jag på Mammans födelsedag kan yttra, både till Mammans egen och vår allas fördel.²⁸⁸

Den fruktan som han här hänvisar till är troligen det som Catarina Elisabet von Born skrev den 5 februari 1835 till honom: ”Ja himlen har i dag låtit mig fylla ett lefnadsår åter, och vi tacka därför! Vore detta nu det sidsta, så hoppas jag att vid gränsen af denna förändring ej bringas från den tröstande öfvertygelsen att Guds vishets råd äro de bästa!”²⁸⁹ Victor Magnus von Borns brev visar att hela familjen, åtminstone ur hans perspektiv, hade haft en tung tid på grund av moderns sjukdom redan år 1834. Han hoppades inte att hon skulle bli frisk bara för hennes egen skull, utan för allas deras skull. Detta stöder antagandet att sjukdom inte bara var dessa kvinnors ensak, utan något som påverkade hela familjen, vilket i sin tur tyder på en stark familjesammanhållning. Det visar också att Catarina Elisabet von Born hade en betydande roll i sin familj, vilket säkerligen ytterligare motiverade henne att inte frångå den rollen på grund av sjukdom.

Minette von Haartman kunde heller inte frångå rollen som hushållets överhuvud ens på resan i södra Europa. Hennes make rapporterade vad som hände hemma och hur allt gick där och höll henne på så sätt underrättad. Detta tyder bland annat ett brev från henne till honom den 15 december 1847 på:

Jag är bra nöjd att veta hur mycket L.holm har givit detta år, se där frukten av ditt arbete, tack gode Gud att Järnefelt har lämnat oss bara vi nu kan lyckas hitta en bra trädgårdsmästare vilken lycka, synd bara att han som jag pratade med i våras i Sm inte längre vill komma jag är säker på att han

²⁸⁸ V. M. von Born d.ä. till C. E. von Born 8.2.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

²⁸⁹ C. E. von Born till V. M. von Born d.ä. 5.2.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

*hade varit bra, utmärkt figur och robust men jag tvivlar på att man hittar
nån sådan i Finland.*²⁹⁰

I samma brev uppmanade hon sin man att berätta för henne hur ”den nya tjänarinnan som kom denna höst” är.²⁹¹ Minette von Haartman kunde alltså inte, trots att hon var sjuk och trots att hon befann sig långt från hemmet, glömma sitt ansvar hemma. Hon fortsatte att hålla sig underrättad om det som rörde hemmet, hur mycket gården producerade och hur det gick i sökandet efter nya trädgårdsmästare och andra tjänare. Det visar att hon ansåg sin roll viktig; hon såg inte sin sjukdom som en ursäkt att frånga den.

Minette von Haartman ignorerade inte heller sin roll som mamma under resan, trots att barnen var hemma i Finland. Hon skrev om dem i varje brev och påminde deras far om än det ena än det andra som har med dem att göra: ”Nini badar utan tvekan redan i havet, och kanske Lillus också, kom bara ihåg att akta så att de inte blir för varma, särskilt Lillus som så lätt börjar svettas.”²⁹²

Julen 1847 när Minette von Haartman var på resa skickade hennes make även två små porträtt på barnen som present till henne. När hon fick tavlorna satt hon som bäst och skrev åt sin man och började gråta ”tårar av lycka och ånger”. I brevet skriver hon: ”Min Gud vad vi är rika som har dessa två barn! [...] aldrig någonsin kommer jag att hitta styrkan att skiljas från er igen.”²⁹³ Det är naturligtvis omöjligt att med säkerhet avgöra hör om hennes ord hörde till konventionen eller inte, men de är osannolikt att de inte handlade om äkta ånger att vara skiljd från barnen och äkta lycka över att få något som påminde om dem. Åtminstone kan konstateras att Lars Gabriel von Haartman trodde att porträtten skulle glädja hans fru och därför lät måla och skicka dem till henne som julklapp. Även om man inte okritiskt kan tolka kvinnornas och deras familjemedlemmars ord som de är, måste man också i viss mån låta sig utifrån sammanhanget de skrivs i och genom att se på en korrespondens som helhet kunna dra vissa slutsatser. I detta fall är den att Minette von Haartman saknade sina barn dagligen och troligen också hyste ett visst mått av dåligt samvete över att överge dem under ett år. Strax innan hon återvände skrev hon även till sin man och berättade att hennes läkare

²⁹⁰ M. von Haartman till L. G. von Haartman 15.12.1847, L. G. von Haartmans samling, RA. ”Je suis bien contente d'apprendre combien L.holm a rapporté cette année, voilà les fruits de ton travail récompensée, dieu merci que Järnefelt soit partie si nous puissions réussir à trouver un bon jardinier quel bonheur, dommage que celui auquel je parlé ce printemps à Sm ne veut plus venir je suis sûre qu'il eut été bien, excellente figure et robuste, en Finland je doute qu'on en trouve.”

²⁹¹ ”comment est la nouvelle servante qui est venue cet automne.”

²⁹² M. von Haartman till L. G. von Haartman 8.7.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁹³ M. von Haartman till L. G. von Haartman 1.1.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

Huss hade sagt till henne att ”[k]rama nu bara intet i hjel dem [barnen]” vid hemkomsten. Hon tillade därefter i brevet: ”men nog skall de få tusende pussar af den stackars Mamman som så länge har måste varit från dem. Min Gud hvilken glädje!”²⁹⁴

Det finns delade meningar om hur moderns förhållande till sina barn såg ut under tidigare århundraden, samt hur detta har utvecklats under historiens gång. Två namn som dyker upp i de flesta texter som behandlar detta är Philippe Ariès och Elisabeth Badinter. Flera forskare kritiserar dem, medan andra anser att åtminstone Ariès har blivit missförstådd på grund av att det främst är de dåliga översättningarna av hans franska verk som lästs och hänvisats till.²⁹⁵

Främst är det Ariès och Badinters syn på mödrarna som har kritiserats och dömts som alltför negativ och då framför allt Ariès och Badinters syn på moderns förhållande till sina barn, eller båda föräldrarnas syn på barn under gångna tidsperioder. Särskilt är det Ariès och Badinters syn på överklasskvinnorna som lyfts fram i kritiken och de anses ha stämplat dessa för som kalla och likgiltiga mödrar. I sitt klassiska verk *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* behandlar dock inte Ariès specifikt modersrollen, utan han undersöker känslan av familj och synen på barnen i den kontexten och dess utveckling från medeltiden till modern tid. Han menar att det under medeltiden inte fanns någon plats för privatliv, utan man levde i ett kollektiv där barn och vuxna umgicks i samma sfär – gränsen mellan deras världar var därmed otydlig. Familjen fyllde också en funktion: den försäkrade släktens fortlevnad.²⁹⁶ Från och med slutet av 1700-talet menar dock Ariès att familjen blev en privat sfär, hemmet förlorade också till viss del sin tidigare ”karaktär av offentlig plats”. Enligt honom växte också ett nytt kärleksfullt ideal fram under 1700-talet, parallellt med det nya familjeidealet som innebar att ”familjen började omorganisera sig kring barnet och mellan detta och samhället byggde upp en mur i form av privatlivet”.²⁹⁷

Rundquist är en av dem som dömer ut Ariès utifrån de ovan nämnda faktorerna. Hon menar att de kvinnor hon undersökt i sin egen forskning från perioden 1850–1900 tvärtemot Ariès teser var väldigt engagerade i sina barn och tog hand om dem på alla sätt de kunde. Hon hänvisar dock till den engelska översättningen av Ariès verk, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Hon förbigår det faktum som presenteras ovan att Ariès visar på en utveckling av familjen från medeltiden till modern

²⁹⁴ M. von Haartman till L. G. von Haartman 8.8.1848, L. G. von Haartmans samling, RA.

²⁹⁵ Rahikainen 2014, 44–45.

²⁹⁶ Ariès 1960, 461. Egen översättning från: ”ce caractère de lieu public.”

²⁹⁷ Ariès 1960, 465. Egen översättning från: ”la famille achevait de se réorganiser autour de l'enfant, et dressait entre elle et la société le mur de la vie privée.”

tid, och hans teori om ett nytt kärleksfullt ideal där familjen organiserar sig med barnen som kärnpunkt stämmer därmed väl överens med Rundquists ”upptäckt” gällande mödrarna under senare delen av 1800-talet.

Ariès och Badinter menade båda att familjen utvecklades till en allt viktigare institution och från och med 1700-talets slut. I dess upprätthållande hade kvinnan som mor och maka en ny central roll. Särskilt modersrollen blev viktigare och Badinter talar om ”den nya modern”. Badinter menade dock att kvinnliga högreståndskvinnor inte var lika välvilliga i fråga om det nya modersidealet. Hon menar att här fanns en skillnad mellan de borgerliga kvinnorna som tog sig an det rousseauanska idealet och de adliga kvinnorna som inte lika gärna gjorde det.²⁹⁸ Hon utgår dock från franska förhållanden vilka inte är helt jämförbara med finska, eller i Rundquists fall svenska. Det är viktigt att alltid ta hänsyn till dylika eventuella kulturskillnader; skillnaden mellan Rundquists och Badinters material har säkerligen sin grund i dessa. Enligt Vainio-Korhonen var en ”likgiltig och kärlekslös förälder inte legio” i Finland ens innan det nya familjeidealet började vinna mark. I stället låg ansvaret för skötseln av barnen på mödrarna i högreståndsfamiljer redan från det att barnen var riktigt små.²⁹⁹

I materialet för denna avhandling syns heller inget som styrker Badinters tes. Minette von Haartman visade till exempel en helt annan bild av sin modersoll än den som en kall adlig mor. Detta kan i och för sig anses passa in på Badinters tes att högreståndsmödrar utåt visade upp sig som idealmödrar. Det må också vara att 1800-talets adliga och borgerliga mödrar anpassade sig efter det nya familje- och modersidealet, men man bör också komma ihåg att människor formas medvetet och omedvetet enligt förväntade ideal. Minette von Haartman föddes vid en tid då det nya idealet redan hade börjat etableras och troligt är att hon växte upp med en mor som odlade det nya idealet och därmed överförde värderingarna och den nya kutymen hur man bör vara en mor på sin dotter. På så sätt blev det en naturlig del av Minette von Haartman och de andra mödrarna av samma generation.

3.2 Gravitet, en dödlig sjukdom?

När det gäller graviteter är det viktigt att komma ihåg särskilt att människorna ännu under 1800-talet inte hade några effektiva sätt, eller så var dessa sätt inte socialt accepterade, att förhindra gravitet. Ännu i slutet av seklet var det inte ens en socialt

²⁹⁸ Ariès 1960, 465; Badinter 1980, 101, 142–157.

²⁹⁹ Vainio-Korhonen 2011a, 25–26.

accepterad tanke att inte vilja ha fler barn.³⁰⁰ Förlossningarna genomgicks dessutom hemma med möjligen en barnmorska till hands och andra kvinnor i familjen som assisterade. Det fanns ingen smärtbedövning, ingen kunskap om vikten av hygien och ingen läkarvetenskap som ännu kunde erbjuda kvinnorna den eftervård som behövdes för återhämtningen. Det bidrog till den slitning som graviditeterna och förlossningarna utgjorde för kvinnorna.³⁰¹

Den bild av förhållandet till graviditet som framträder i källmaterialet är tvetydig. Å ena sidan kan det nästan ses som ett normaltillstånd för gifta kvinnor. Kirsi Vainio-Korhonen menar också att kvinnor vid den här tiden ofta födde barn vartannat år. Å andra sidan är det ändå inget som kvinnorna i denna studie talar rakt ut om och det framstår därför som tabu. Något som visar detta är att kvinnorna i sina brev försökte skriva om graviditet så att mottagaren skulle förstå, samtidigt som det inte skulle framgå rakt av att det var graviditet de skrev om. Den 8 december 1851 skrev Selma Augusta Europaeus till sin mor Lovisa Constance Lampa för att berätta att hon var gravid med det som skulle bli hennes nionde och sista barn:

*Men något har jag ej berättat för min egen Mamma, och det är visst orätt, men jag har omöjligen täcktes; jag tycker att jag redan är så gammal, och ej mera skulle behöfva tänka på sådant; men det är så bestämdt af en Högre Magt, och ske alltså Hans villja! Jag knotar visst ej. Han hjälper väl nu, liksom så många gånger förut; och skulle Han ej finna det nödigt, så ske äfven då, Hans villja! Nog sörjer Han för Barnen.*³⁰²

Selma Augusta Europaeus var här 37 år och uppenbarligen kände hon att det var en aning genant att hon ännu en gång var gravid. Hon var dock inte ovanligt gammal för att bli gravid, eftersom kvinnorna ofta fortsatte att föda barn fram till klimakteriet, alltså tills de var över 40 år. Troligt är dock att hon hade hoppats slippa fler graviditeter på grund av sin svaga hälsa. Det var vanligt att kvinnor efter att ha fött många barn blev uppgivna inför tanken på fler graviditeter.³⁰³ Det tycks dock ha varit vanligt att det äktenskapliga umgänget fortsatte även när hustrun var sjuk. Sjukdom ansågs dock inte vara en ursäkt att inte fullfölja sina äktenskapliga plikter: att tillfredsställa sin makes äktenskapliga rättigheter och att ge honom arvingar. Däremot kunde graviditet under

³⁰⁰ Vainio-Kurtakko 2010, 96.

³⁰¹ Vainio-Korhonen 2012, passim.

³⁰² S. A. Europaeus till C. Lampa 8.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁰³ Johannisson 2013b, 115, 121–123; Rundquist 1989, 127–128.

sjukdom och förlossning av självklara skäl vara särskilt farligt för kvinnan.³⁰⁴ Inget om detta antyds dock i källmaterialet och det är därför inte möjligt att veta vilka tankegångar som var orsak till detta. Det tyder i alla fall på att de kvinnor som ingår i denna undersökning inte kunde lägga sina äktenskapliga plikter åt sidan ens när det, utifall att det ledde till graviditet, kunde innebära en dödsrisk för dem.

En bidragande orsak kan ha varit den bristande kunskap om fortplantning som ännu rådde under en stor del av 1800-talet. Läkarna kände inte förrän på 1930-talet till kvinnans ägglossning och vilken tid av menscykeln som en kvinna led störst risk att bli gravid under. Man trodde att denna tid var precis under menstruationen.³⁰⁵ Detta hade säkerligen sin grund i Carl von Linnés teori i vilken han under 1700-talet menade att kvinnors mensblod var som mäns spermier och att det var när dessa blandades som ett barn blev till.³⁰⁶

Graviditeterna slet hårt på kvinnors kropp och hälsa och krävde lång återhämtning. Det är troligen detta som gjorde att Selma Augusta Europaeus, i vars brev graviditet främst omnämns, och hennes mamma Lovisa Constance Lampa talade om graviditeter som ”att vara sjuk”. Rundquist konstaterar också att det var vanligt att omtala graviditeter som en sjukdom.³⁰⁷ Troligen handlade det också om att en graviditet ofta har liknande symptom som det vi allmänt anser vara sjukdomar. Här kan man fråga sig var gränsen går för vad man ”får” definiera som ”sjukdom”, det som Carel och Cooper också nämner³⁰⁸ och som här behandlas i inledningen (se avsnitt 1.3.2). Med stöd av deras teori kan man se graviditet som ett tillstånd som tillhör gråzonen mellan att vara frisk och att vara sjuk. Är det konsekvenserna av ”sjukdomen” som avgör om den klassificeras som en sjukdom? För kvinnorna i detta material innebar graviditet och förlossning en livsfara. Kvinnor betalade dessutom ofta både ”ett fysiskt och ett psykiskt pris för den långa tiden med återkommande barnsängar”.³⁰⁹ Graviditeterna upplevdes säkert därför ofta som sjukdomar.³¹⁰

För 1800-talets kvinnor var graviditetens faror verklighet på ett annat sätt än i dag och en vanlig dödsorsak bland gifta kvinnor var missfall eller komplikationer under eller efter förlossningen. I deras värld kunde därför graviditet säkert ses som en dödlig sjukdom. Inte förrän i slutet av 1800-talet började man förstå orsaken till att kvinnor

³⁰⁴ Rundquist 1989, 121.

³⁰⁵ Vainio_Kurtakko 2015, 174.

³⁰⁶ Vainio_Korhonen 2012, 123–124.

³⁰⁷ Rundquist 1989, 123.

³⁰⁸ Carel & Cooper 2012, 1.

³⁰⁹ Vainio-Kurtakko 2010, 96.

³¹⁰ Även Rundquist (1989) konstaterar detta och menar att hon ser beteckningen ”sjukdom” som ett ”uttryck för hur kvinnor såg på händelsen”. Se s. 123.

dog i barnsäng; att det berodde på brist på hygien och spridning av bakterier vid förlossningen. Därför ansågs det, trots att det var så vanligt, onaturligt om en kvinna dog under förlossningen och orsaken ansågs oftast ligga hos henne själv.³¹¹

Graviditet är ett exempel på begreppet sjukdoms föränderlighet och på att de är starkt knutna till den tid och kultur som de upplevs inom. Inom medicinhistorien bör man därför beakta vad som ansågs vara sjukdomar under den tid som undersöks och inte bara vad som i dag klassas som sjukdomar. Eftersom 1800-talets kvinnor ofta såg på graviditet som en sjukdom, kan det anses ha varit en av tidens vanligaste sjukdomar för att dra det hela till sin spets. Därför är det viktigt att inte utesluta graviditet ur den föreliggande avhandlingen.

Gifta kvinnor var gravida en stor del av tiden 20–45 år. Det var i den åldern de flesta kvinnor dog och om de överlevde tiden kunde de ofta leva till väldigt hög ålder.³¹² Av de kvinnor som ingår i denna studie var Selma Augusta och Eva gravida under den tid som deras brev är bevarade från. Alla förutom Selma Augusta, enligt vad som framgår i materialet, hade erfarenhet av att mista närstående i barnsäng eller missfall. Catarina Elisabets första barn, ett tvillingpar, dog vid födseln 1812 och hennes systerdotter, Sophie Piper, dog i maj 1835 i vad Catarina Elisabet själv skriver att var ”skrämsel”, strax efter att hon fött sitt första barn.³¹³ Det är svårt att veta vad denna ”skrämsel” betyder, men troligen var det något som grundade sig i komplikationer efter förlossningen. Som jag nämner ovan ansågs det inte naturligt för en kvinna att dö i anslutning till en förlossning och därmed är det sannolikt att de försökte förklara hennes död på ett sätt som för den tiden var förståeligt även om det i dag är svårt att greppa.

För att illustrera hur stor del de respektive kvinnorna var gravida under sina äktenskap kan man med dela upp den tid de var gifta i å ena sidan tid som gravid och å andra sidan tid som icke-gravid och placera dessa två komponenter på en linje enligt följande (se figur 3.2.1) där de blåa partierna utgör graviditet och de vita utgör tiden där emellan:

³¹¹ Rundquist 1989, 123–124.

³¹² Rundquist 1989, 122–123, 307.

³¹³ C. E. von Borna till C. F. von Born 14.7.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

Figur 3.2.1 Gravitetetslinjer för Eva Mathilda Aminoff, Catharina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus

Linjerna visar att en stor del av dessa kvinnors respektive äktenskap utgjordes av graviditeter. Eva Mathilda Aminoff var gift 1801–1821, Catarina Elisabet von Born 1811–1835, Minette von Haartman 1831–1851 och Selma Augusta Europaeus 1837–1852. De första åren av äktenskapet fick särskilt Eva Mathilda Aminoff barn i tät följd: ett om året fyra år i rad. Figuren är uppgjord enligt graviditeter på 9 månader. Här tas alltså inte hänsyn till eventuella kortare graviditeter, eftersom det inte i materialet framgår hur långa graviditeterna var. Catarina Elisabet von Born synes därför ha varit gravid redan vid sitt giftermål 1811, men detta behöver alltså inte stämma. Troligt är att de första barnen, ett tvillingpar, föddes i förtid.

Catarina Elisabet von Born fick sammanlagt sju barn under sitt 24 år långa äktenskap, varav två, det tidigare nämnda tvillingparet, dog redan vid födseln. Hon var alltså sammanlagt gravid ca 63 månader, vilket är 5 år och 3 månader. Selma Augusta Europaeus fick sammanlagt 8 egna barn och varav två var ett tvillingpar och hon var då alltså gravid under lika stor del som Catarina Elisabet von Born, under sitt 15 år långa äktenskap. Eva Mathilda Aminoff fick 11 barn under sitt 20 år långa äktenskap och var därmed gravid sammanlagt ca 99 månader – 8 år och 3 månader. Minette von Haartman fick som nämnts endast två barn och var gravid ca 18 månader under sitt 21 år långa äktenskap. Svårigheterna att få barn kan ha berott på att hon redan tidigt i äktenskapet besvärades av hälsobesvär.

I källmaterialet syns en rädsla i förhållande till graviditet. I Selma Augusta Europaeus brev, som är den av kvinnorna här som mest skriver om graviditet. När hon var gravid 1852 skrev hon till sin mor Lovisa Constance Lampa den 5 mars:

I medlet af April, eller så omkring, har jag väntat min nedkomst, men jag är ej säker på tiden. Det är en svår tid åter att vänta uppå [...] Vore nu så äfven, att Gud finner för godt att kalla mig bort, en gång måste man ju ändå dö.³¹⁴

Selma Augusta Europaeus upplevde alltså graviditeten som en ”svår tid” och även att hon åtminstone mentalt förberedde sig på risken att dö, hon var medveten om den dödsrisk som särskilt förlossningen innebar. I ett annat brev syns det också att Lovisa Constance Lampa var orolig över dotterns förestående förlossning den våren då hon skriver:

[...] hvilken barnmorska har du beställt till den tiden, må nu den gamla Gumman den här gongen är den rätta? så ängsligt och sorgligt att icke en mera pålitlig och i yrket dugligare menniska skall vid ett så ansvars full tillfelle finnas att till gå, eller har du någon annan? O, måtte den Högste vara dig när, och Hans skyddande hand ledsaga och bevara dig, endast af Honom hoppas vi allt.³¹⁵

Lovisa Constance Lampa försökte alltså påverka dotterns val av barnmorska och var ängslig över att inte finnas i närheten inför den stundande förlossningen. Detta visar ett annat brev där hon bad henne berätta när hon på ”allvare intaga [sin] sängkammare” och tillade att ”det är så ängsligt att lefva i mörker om saker man gerna vill lefva i bekantskap om”.³¹⁶ Ofta under förlossningar fanns inte bara en barnmorska på plats utan även den gravida kvinnans mamma och möjligen systrar och andra närstående kvinnor.³¹⁷ Selma Augusta Europaeus försökte i sitt svar lugna sin mor gällande barnmorskan: ”Intet ha vi beställt någon annan Barnmorska, nog är Gumman skicklig, och tillstöter något annat, så måste ju ändå alltid Läkare tillkallas. Kanske den Nådige Guden lyckligt hjälper mig.” Ännu en gång syns hennes tro på att hennes öde låg i Guds hand. Även det som tycks typiskt i interaktionen mellan Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampa är tydligt här: modern i Helsingfors som oroligt försöker hitta sätt att hjälpa dottern i Libelits, och dottern som till synes tar sitt tillstånd med ro och försöker lugna sin mor.³¹⁸

³¹⁴ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³¹⁵ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 12.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³¹⁶ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 20.2.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³¹⁷ Åström 1993, 135.

³¹⁸ För fler exempel på denna interaktion, se S. A. Europaeus till L. C. Lampa samt L. C. Lampa till S. A. Europaeus 1851–1852, passim, Europaeus släktarkiv, RA.

Även Selma Augusta Europaeus systrar, Natalia Zetterman och Hilda von Becker genomgick flera graviditeter och dessa är ett återkommande samtalsämne i Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampas brev samt en orsak till oro. Lovisa Constance Lampa meddelade till Selma Augusta Europaeus när Natalia Zetterman ”genomgott sin hårda svåra press”.³¹⁹ Hon skrev också och berättade om systemen Hilda von Beckers graviditet:

*En liten hemlighet kan jag ej förneka mig att anförtro dig, i fall intet Hilda sjelf redan i sitt bref nämde derom, nemligen den att sedan vi hädanefter upplefvat 7. runda månader, hämtar Hilda till verlden en liten oskyldig varelse, hvad menar du härom.*³²⁰

Även här syns det faktum att graviditet och förlossningar inte var något man skrev rakt ut om. Förlossningen blev *en svår press* och graviditeten att systemen *skulle hämta en liten varelse till världen*. Detta behöver naturligtvis inte betyda att graviditet och förlossning var tabu i sig, utan de kan också ha valt att uttrycka sig något kryptiskt utifall någon annan skulle läsa brevet. De kunde aldrig vara säkra på att endast den tänkta mottagaren läste brevet, särskilt eftersom brev ofta lästes högt och därmed inte var privata.

3.3 De sociala plikterna

Catarina Elisabet von Born, Eva Mathilda Aminoff och Minette von Haartman bodde alla på stora herrgårdar: Gammelbacka gård, Rilax och Lemsjöholm. Dessa är de gårdar som de främst nämner som sina hem, men även andra gårdar ägdes av deras familjer, som till exempel Sarvlax gård som tillföll Samuel Fredrik von Born när han gifte sig med Catarina Elisabet von Morian.³²¹ Selma Augusta Europaeus bodde inte på någon herrgård, men dock på en prästgård och som hustru till Libelits prost hade hon, som nämns ovan, precis som de andra kvinnorna en viktig representationsroll.

På dessa gårdar mötte det intima det officiella. Det var inte bara ett hem utan också på många sätt en arbetsplats. Dels skötte deras respektive män sina administrativa och professionella uppgifter där, dels skötte kvinnorna om det stora hushållet inklusive tjänstefolket som ingick i det. Männerna ansvarade för skogs-, jord- och lantbruket. Herrgårdarna var självförsörjande produktionsenheter å ena sidan, skådeplats för det

³¹⁹ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 11.10.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

³²⁰ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 12.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³²¹ Tandefelt 2010, 75.

sociala umgänget å andra sidan och för det tredje ett privat hem för kärnfamiljen. Anna-Maria Åström menar att herrgårdarna på detta sätt utgjorde ”mikrosamhällen” och för att de skulle fungera hade varje person i herrgårdsfamiljen ”så många uppgifter att en strikt organisation och klar rollfördelning inom hemlivet måste ha varit den garanti som gjorde att alla funktioner kunde uppfyllas”.³²²

För att beteckna dessa representationsroller i och utanför hemmet benämner Anna-Maria Åström man och hustru i ett adligt äktenskap som värd och värdinna. Den kvinnliga benämningen förekommer i källmaterialet även för borgare. Selma Augusta Europaeus skriver i ett brev till sin mamma om en bekant, Carl Forssman, och ber henne ”fråga hvarföre han ej gifter sig” för eftersom ”han bebor en hel våning och har allt så bra, så kunde han ju äfven ha värdinna”.³²³ Därför använder jag samma beteckningar här i samma syfte.

*När en individs sjukdom har legitimerats av läkarvetenskapen och den sjukas familj och nära omgivning, tar den sjuka också en särskild sjukroll i besittning. Under sjukdomstiden är hon befriad från ordinarie krav, ansvar och förväntningar, och sjukrollen får prioritet över andra sociala roller. Sjukdomar är en socialt accepterad form av avvikelse.*³²⁴

Så här skriver Karin Johannisson i *Den mörka kontinenten* där hon fokuserar på kvinnors sjukdomar främst i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Hennes forskning citeras ofta i andra texter som behandlar kvinnlig medicinhistoria. I *Den mörka kontinenten* behandlar hon främst medelklass- och överklasskvinnor.

Det här är en bild av 1800-talskvinnan som fått stor spridning och ibland närmast kan ses som klichéartad på grund av det. Elisabet Mansén hänvisar till samma kvinnosyn i sin avhandling om Thekla Knös. Avhandlingen behandlar en tidigare tidsperiod än Johannissons, början av 1800-talet. Enligt Mansén var det på mode för kvinnor att vara sjuka under denna period, liksom det var på modet och förväntades av dem att de skulle vara sjuka och bräckliga. Precis som Johannisson verkar hon se det som en blandning av dels riktig sjukdom, dels spel för kulisserna. Hon tillägger också att dåtidens bristfälliga medicinkunskap inte kunde förklara den här bräckligheten hos kvinnorna.³²⁵

³²² Åström 1993, 146.

³²³ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³²⁴ Johannisson 2013b, 254.

³²⁵ Mansén 1993, 291.

Dåtidens läkares oförståelse inför orsakerna till kvinnornas svaghet kan troligen dels förklaras med det som jag beskriver i avsnittet om graviditeter och dels det faktum att den svaga, fogliga kvinnan var ett rådande ideal i herrskapsståndet vid tiden.³²⁶ Det kan därför av läkarna ha ansetts inte behöva någon förklaring eftersom det var ”som det skulle vara”. Mansén nämner inte graviditeterna som förklaring till kvinnornas bräcklighet. Det gör däremot Rundquist. Hon menar till och med att den klassiska bilden av att kvinnorna under 1800-talet blev svaga ”genom havandeskap och förlossningar, inte genom sysslöshet som klichéen menar”.³²⁷

Det är en sannolik förklaring, för åtminstone Minette von Haartman, Catarina Elisabet von Born, Selma Augusta Europaeus och Eva Mathilda Aminoff ger ingen bild av att ha varit sysslösa och uttråkade i sina hem. Ingen antydning till det nämns i materialet. Kanske har graviditeternas påverkan på kvinnor här förbigåtts på grund av att man tittat på 1800-talets kvinnor med dagens ögon där graviditeter och förlossningar sköts på ett helt annat sätt än i dag? Kanske bilden uppstod då som ett led i tanken om att kvinnors död vid förlossningar var onaturlig och det därför måste finnas en annan orsak till deras svaghet än graviditeterna som var deras yttersta plikt och något som ansågs naturligt? Materialet för denna avhandling ger tyvärr inte svar på de frågorna. I historiska undersökningar av kvinnor glöms i alla fall den påfrestning och de kroniska besvär som graviditeter kunde bidra till under den tiden alltför lätt bort.

Alla de kvinnor som ingår i denna studie var flitiga brevskrivare, utom möjligen Eva Mathilda Aminoff som av andra fick en och annan pik gällande detta.³²⁸ Det var en viktig del av deras uppgifter som värdinnor, detta *släktarbete* (eng. kin-work). Inget i källmaterialet tyder på att kvinnorna försummade sina sociala plikter på grund av sjukdom. Tvärtom fortsatte de att aktivt sköta de sociala kontakterna, vilket visar hur viktiga de ansåg dessa vara. Catarina Elisabet von Borns aktivitet syns både i hennes egna brev och i familjens brev. I familjens brev skymtar dels en oro för att hon ska anstränga sig för mycket för sitt eget bästa, dels en låt gå-mentalitet – kanske eftersom de var medvetna om vad som förväntades av henne lika mycket som hon själv var. I oktober 1834, ett år innan Catarina Elisabet dog, skrev Samuel Fredrik till sonen Carl Fredrik:

³²⁶ Johannisson 2013b; Rundquist 1989.

³²⁷ Rundquist 1989, 123.

³²⁸ Se bl.a. A. F. E. Rotkirch till E. M. Aminoff 3.7.1821, Rilax samling, RA. I brevet uppger A. F. E. Rotkirch som ursäkt för sina uteblivna brev att hon ”känner fasters [Eva Mathilda Aminoffs] tröghet för att skriva” och därför har hon inte ”velat så ofta besvara min goda faster med besvarandet på mina bref”.

*Att Mamma har ett ovanligen starkt bröst beviser sig deraf, att hon oagtdadt den plåga hostan ibland så tätt vållar, likväl orkadt jämt bestyra affairer och vara uti activité. Det är omöjligt att kunna hindra slika ansträngningar, då Mammans verksamma själ, ej kan vara utan sysselsättningar, och hon sjelf så gerna vill lägga handen vid sina arrangementer.*³²⁹

Ett svar från Catarina Elisabet på de oroliga förmaningarna kunde låta som i följande utdrag från ett brev till Carl Fredrik ett par månader senare. Det visar tydligt var hon själv stod i saken:

*Pappa [...] nämnde säkert något om mitt allt uthållande halfskrala tillstånd. Jag har dock sedan du reste, dageligen hållit ut med främmande, och til och med, med fart haft kraffter att ställa til för dem.*³³⁰

Samtidigt kan man så klart också fråga sig hur sjuk hon egentligen var vid den här tiden. I det fallet ger breven svar på den frågan och visar att Catarina Elisabet i början av december blev så pass sjuk att Samuel Fredrik var säker på att hon skulle dö. Läkare tillkallades och även sönerna kallades hem från sina respektive vistelseorter.³³¹

Hon kryade dock på sig, och som citaten här ovan visar var hon drygt en månad senare i full gång igen. Här syns en stolthet över hur mycket hon klarade av. Hon klarade inte bara av att ha gäster utan hon hade till och med ”med fart haft kraffter att ställa til för dem”. Hon var medveten om hur svag familjen trodde att hon var och ville kan tänkas motbevisa detta. Kanske för att ta bort en del av familjens oro för henne, kanske för att hon som hennes man skriver i citatet här ovan att ”hon sjelf så gerna vill lägga handen vid sina arrangementer”. Detta trots att man kan anta att hon praktiskt skulle ha haft möjlighet att överlåta en stor del av hushållet på tjänstefolk. I Finland fanns vid den här tiden 12 senatorsfamiljer med stort tjänstefolk och till och med egen lakej eller kammarjungfru. Till dessa familjer hörde Samuel Fredrik von Borns familj. Mot mitten av seklet hörde även Lars Gabriel von Haartmans familj hit. Båda dessa män var framstående senatorer.³³²

Det faktum att Catarina Elisabet von Born ändå inte såg sin sjukdom som en orsak att lägga över sitt ansvar på någon annan, har säkert sin orsak i den fasad som Rundquist

³²⁹ S.F. von Born till C.F. von Born oktober 1834, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLSA.

³³⁰ C. E. von Born till C. F. von Born 22.1.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLS.

³³¹ S. F. von Born till C. F. von Born 20.11.1834 och 23.11.1834, Sarvlaks arkiv, SLSA.

³³² Savolainen 1994, 144.

skriver om. Enligt henne ansträngde sig tidens högreståndskvinnor för att uppfylla de plikter som tillhörde deras roller eftersom minsta avvikelser från dessa ”hade varit att annonsera ett misslyckande i en primär kvinnofunktion”.³³³ Tydligt är att Catarina Elisabet von Born inte anammade den sjukroll som Johannisson menar att kvinnor gärna gick in. Hon tog rollen som värdinna på stort allvar och tycks inte bara ha sett det som en plikt utan också ett hedersuppdrag att själv sköta det som hörde till den.

Ett annat brev där denna stolthet, eller önskan om att visa att hon klarar av det hon brukar, är ett brev till Carl Fredrik von Born den 14.7.1835. När hon skrev det var hon i Köpenhamn och beklagade att hon inte kunde ge några goda nyheter om sin hälsa men tillägger att ”[I]kvisst vill jag berätta dig hvad jag förmådde, söndagen före den sidsta”. Hon återberättar en middag hemma hos hennes läkare, Brandt, och hur denna efteråt envisades med att ta med henne och hennes man till en karneval. Eftersom hon ”ej ville störa planen” och eftersom hennes ”krafter blefvo ej rådfrågade” följde hon med. Efter att ha gått runt i folkmassan, som hon själv uppskattar till 40 000, där ett bra tag skriver hon att: ”Jag var lycklig då jag åter satt i vagnen, och gjorde återresan mera död, än lefvande.”³³⁴ Hon satte alltså sina representativa plikter framför sitt eget mående.

Det faktum att hon inte skyllde på sin sjukdom när hon inte orkade utan i stället led i tysthet, gör att man kan ställa sig tveksam till om Johannissons påstående att sjukdom var något accepterat är tillämpligt på hela 1800-talet. Det motsäger också Manséns påstående som nämns ovan om att sjukdom var på mode bland kvinnor också under förra delen av seklet. Om det hade varit ett allmänt mode hade Catarina Elisabet von Born, tillhörande de högsta adelskretsarna i Finland, säkerligen anammat trenden, men hon gjorde det inte. Dock är det alltid viktigt att komma ihåg att sådana här saker skilde sig länder emellan och både Mansén och Johannisson skriver utifrån svenska förhållanden där adelskulturen även innefattade en regelrätt aristokrati och man därför hade en annorlunda syn på kvinnors sjukdomar.

Ett fall som Selma Augusta Europaeus skriver om i ett brev till sin mor Lovisa Constance Lampa tyder på att Johannissons tes om sjukdom som något accepterat inte heller stämde in i hennes värld. Ett par månader innan hon dog skrev hon att hon inte längre åt med den övriga familjen när de hade besök ”ty det är så genant när Magister sitter just emot mig, och jag måste ibland litet grina när det gör ondt då jag sväljer”.³³⁵ Samtidigt kan konstateras att hon ändå tillät sig själv att dra sig undan trots sin roll som

³³³ Rundquist 1989, 200–202.

³³⁴ C. E. von Born till C. F. Von Born 14.7.1835, Äldre Sarvlaks brevsamling, SLS.

³³⁵ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

husets värdinna när de hade besök. Troligen ansåg hon det vara ett större brott mot konventionerna att inte kunna hålla ett gott bordsskick när där fanns gäster närvarande, än att hålla sig undan på grund av sjukdom. I det fallet var det fördelaktigare att anta en osynlig sjukroll, än att bete sig på ett för kvinnor felaktigt sätt.

Eva Mathilda Aminoffs, Catarina Elisabet von Borns, Minette von Haartmans och Selma Augusta Europaeus förhållande till sin sjukroll kan man avslutningsvis konstatera att såg mer ut som den som von Frenckell beskriver än den som Johannisson diskuterar. I sina uppgifter och plikter lät de sig inte hindras av sina respektive sjukdomar. Därmed kan man undra om sjukrollen var så accepterad i just dessa fyra fall som Johannisson beskriver utifrån de kvinnor hon undersöker. Det tyder på att det finns en mer nyanserad bild av synen på sjukrollen än den som både hon och Mansén målar upp; både vad gäller olika kulturkretsar – i samma land och i olika länder – och vad gäller olika tidsperioder, även när dessa perioder finns inom samma sekel. Detsamma gäller även sjukdom som del av ett kvinnoideal. Här verkar kvinnorna snarare ha försökt skjuta ifrån sig sjukdomen så långt det gick än att ge efter för den, och därför kan man ställa sig tveksam till om den i deras ögon ingick i den idealbild som de hade av sig själva som kvinnor.

4.1 Närheten till döden

Under 1700-talet och särskilt kring sekelskiftet 1800 ändrades synen på döden. Detta berodde delvis på att man började inse att det var möjligt att förhindra den, eller åtminstone skjuta upp den med hjälp av läkekonst.³³⁶ Även den förändrade familjesynen där familjen blev ett ideal bidrog säkert till det som Ariès kallar *la mort de toi* (se avsnitt 1.2.3). I det svenska riket var en bidragande orsak till den förändrade synen troligen också att kyrkoläran förändrades: fokus flyttades från *domedagsförkunnelser* till *naturlyrik* och *moral*.³³⁷ Jean Jaques Rousseau var en av dem som kritiserade denna förändring:

*Den [läkekonsten] är en förströelse för de sysslolösa, som, eftersom de inte vet, vad de ska göra av sin tid, använder den till att bevara sitt liv. Om de blivit födda till världen som odödliga, skulle de varit de olyckligaste av alla varelser. Ett liv, som de aldrig skulle behöva vara rädda att förlora, skulle inte varit av ringaste värde för dem. De behöver läkare, som gör dem den tjänsten att hålla dem i ständig dödsfruktan, och som varje dag bereder dem den enda glädje som de är mottagliga för, nämligen glädjen att ännu inte vara döda.*³³⁸

Detta bekräftar det som diskuteras i kapitel 2 om Johannissons tes att de högre ståndsgrupperna oftare sökte läkarvård än de andra ståndsgrupperna, eftersom de hade en större vilja att leva. ”De sysslolösa” i citatet måste nämligen tolkas som en omskrivning för adel och borgare, eftersom de var de ståndsgrupper som vid den här tiden kritiserades för sysslolöshet. Rousseau såg uppenbarligen inte denna vilja att leva som något beundransvärt. Den var snarare något man ägnade sig åt när man inte hade något bättre för sig, och rädslan för att dö var det enda som adel och borgare kunde fylla sina dagar med. Kanske berodde hans motvilja på samma tankar om döden som skymtar i de kondoleansbrev, eller klagoskrifter, som behandlas längre fram i avsnitt 4.5: det

³³⁶ Johannisson 2013a, 163, 173–174. I bokens kapitel ”Konsten att förlänga livet. En medicinsk utopi”, beskriver Johannisson hur människan under historiens gång har trott sig kunnat förlänga livet och sökt evig ungdom, men i och med 1700-talets upplysning och dess framstegstro tog denna tro fart på allvar.

³³⁷ Arvidsson 2004, 125.

³³⁸ Rousseau 1977, 29.

världsliga livet var inget att eftersträva – livet efter detta var det som man skulle längta efter. Rousseau gick så långt att han till och med kallade dödsfruktan för en sjukdom.³³⁹

Johannisson konstaterat att sjukdom och död kan ses som nära sammankopplade fenomen. Synen på döden kan enligt henne ses som en del av konsten att dö, ars moriendi. Hon menar att det i detta ”ligger ett sjukdomsbegrepp”. Döden är en del av sjukdom.³⁴⁰ Synen på döden måste därför ses som en påverkande faktor i hur människor vid den här tiden valde att behandla eller inte behandla, styras eller inte styras av, sina sjukdomar. Detta eftersom varje människa var medveten om att varje sjukdom innebar en dödsrisk och eftersom det rådande begreppsparat i denna kontext, som jag diskuterar i kapitel 2, snarare var hälsa–död än som i dag hälsa–sjukdom. Därför är det viktigt att i en studie som denna även undersöka synen på döden. I det följande avsnittet kommer jag att diskutera de tankar som framgår ur källmaterialet – om döden som något möjligt förestående och den ständiga osäkerheten i fråga om när den kunde inträffa, om synen på de döda och det korrekta sättet att sörja dessa, samt konsten att trösta de kvarlämnade och plikten att minnas de döda. I detta avsnitt, med början här nedan, står tankarna inför döden i fokus, det vill säga: hur såg man på den stundande döden?

”Verlden är en sorge-ö, Bäst man andas skall man dö Och bli mull tillbaka. [...] Bäst man andas godt och gladt, Så ligger man på båren.”³⁴¹ Dessa rader som Carl Michael Bellman skrev 1787 till sin döde son sammanfattar väldigt väl den syn på döden som genomsyrar källmaterialet, samt den medvetenhet de hade om döden: den kunde slå till när som helst. Detta gäller visserligen än i dag – vi vet inget säkert om morgondagen – men för dåtidens människor var detta verkligt på ett mycket bokstavligt plan. Dåtidens människor var starkt medvetna om risken att dö, och detta syns även i det material som analyseras här.

Detta tar sig bland annat uttryck som en osäkerhet inför morgondagen i breven, vilket strax kommer att illustreras med exempel. Inte heller unga människor tog förgivet att de skulle finnas kvar i livet ens inom en nära framtid. Tanken om livets förgänglighet fanns hela tiden där, inte bara som något abstrakt utan som något väldigt konkret och nära. De flesta människor vid den här tiden miste flera nära familjemedlemmar under sin livstid, och de kvinnor som ingår i denna studie var i detta fall inget undantag. Därmed kan konstateras att oron var berättigad, de hade upplevt

³³⁹ Rousseau 1977, 29; Se även avsnitt 1.2.1 i denna avhandling.

³⁴⁰ Johannisson 1997, 193–194.

³⁴¹ Carl Michael Bellman, ”Vaggvisa för min son Carl den 18 augusti 1787”, <http://www.bellman.net/texter/carl.html> (senast hämtad 26.7.2015).

döden flera gånger på nära håll och rädslan att mista de närmaste var i högsta grad verklig.

Eva Mathilda Aminoff miste 1808 sin bror, kapten Georg Wilhelm Bruncrona³⁴², och hon miste sex av sina elva barn, troligen i olika barnsjukdomar. Tre av dem dog under en och samma månad 1815.³⁴³ Minette von Haartman miste sin syster, Sophie Mannerheim, som dog i ett missfall 1822. Hon var också Lars Gabriel von Haartmans första fru. Minette von Haartman blev därmed den andra hustrun som han förlorade i förtid.³⁴⁴

Catarina Elisabet von Born miste sin mamma när hon endast var två år gammal. Sjutton år senare dog hennes far och kort därefter hennes styvmor, som också var hennes moster. Ett par år därefter dog hennes halvbror. Hennes två första barn, ett tvillingpar, dog vid födseln. År 1832 dog hennes syster och knappt tre år senare, bara några månader innan hon själv dog, gick hennes systerdotter Sophie Piper bort strax efter att hon fött sitt första barn.³⁴⁵

Selma Augusta Europaeus var den andra frun som prosten Anders Josef Europaeus miste. Hans första fru, Sofia Wilhelmina Boije af Gennäs, dog 1836 i barnsäng efter knappt två års äktenskap.³⁴⁶ Dottern Selma Maria Europaeus dog 1847 och prostens syster och dennas man dog med kort mellanrum i slutet av 1851.³⁴⁷

Minette von Haartman, Eva Mathilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born och Selma Augusta Europaeus var med andra ord alla medvetna om att döden kunde inträffa när som helst. Tanken på död, eller osäkerheten inför framtiden på grund av en eventuell död – egen eller andras – fanns hela tiden hos dem. Vetskapen om att en människa kan leva den ena dagen, eller stunden, och vara död den följande var för dem en del av deras vardag. Detta syns i många av breven. Ibland bara som en bisats, men ibland som längre textstycken.

Den 6 januari 1852 skrev Selma Augusta Europaeus till Lovisa Constance Lampa något som sammanfattar denna osäkerhet väldigt väl, och som visar hur deras liv ofta skuggades av dödsfall – om inte inom familjen, så inom vänskapskretsen:

Hvad den goda Lagmanskans död mycket kostade uppå mig; så vandrar den ena efter den andra af våra bekanta och vänner, och vi veta så litet när vår egen

³⁴² Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln I, utg. Wasastjerna, 181.

³⁴³ Aminoff 1978, 202–204.

³⁴⁴ Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln I, utg. Wasastjerna, 55.

³⁴⁵ Tandefelt 2010, 82.

³⁴⁶ Petersen-Jessen 1987, 54.

³⁴⁷ Se bl.a. L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

*stund är kommen, o, måtte man alltid vara beredd, ty ofta kallar Gud en så hastigt att man ej hinner sända till Honom ens en enda suck.*³⁴⁸

Hon fortsätter därefter brevet med ett exempel på hur plötsligt döden kunde inträffa. Hon skriver om sin granne Carolina Hjerppe som ”dog i fredags inom mindre än ett ögonblick, hon var alldeles frisk, och satt just och talade med främmande som der var, och föll med detsamma stendöd ned för deras fötter, utan det minsta ljud”. Ett annat exempel på denna ständiga ovisshet är Gustava af Silléns brev till sin syster Eva Matilda Aminoff den 30 mars 1815, där hon uttrycker en önskan om att få se sin son, ”mitt lilla kära kräk”, växa upp:

*[...] jag kommer alltid ihog dina söta beskedliga barn när jag ser honom, och min önskan är då alltid att jag och en gång måtte få se mitt lilla kära kräk så för sig kommen, om jag skall lefva så länge här i verlden, men allting är ju så osäkert, man får bereda sig på alt, och vara nöjd så mycket som möjligt är med den Högstes behag, som ändå styr bäst för oss menniskior ehuru svårt det tyckes vara.*³⁴⁹

Tydligt är alltså att dessa kvinnor alla var medvetna om att döden kunde inträffa när som helst. Mödrar, som Gustava af Sillén, hoppades på att få se sina barn växa upp samtidigt som de visste att risken var stor för att de inte skulle göra det. I fråga om de närmaste bidrog detta till stor oro inför framtiden. En bidragande orsak var säkert att dödsfall inom den närmaste kretsen inte var någon avlägsen risk, utan det var något i hög grad verkligt som de gång på gång upplevde på nära håll.

4.2 Tankar i väntan på döden

Bland de kvinnor som ingår i denna avhandling var Selma Augusta Europaeus den som mest skrev om döden och om de egna tankarna kring den. I breven uttryckte hon ingen oro vid tanken på att själv dö, men i efterhand kan man naturligtvis inte säga om denna brist på oro bara var den bild som hon utåt ville ge för att inte oroa till exempel sin mamma, som i sin tur i flera brev uttryckte oro för dottern, särskilt under dennas sista månader i livet. Det kan också ha handlat om konventioner, inte bara så att det inte var passande att oroa andra utan också i fråga om det som nämns i avsnitt 4.1: det jordiska

³⁴⁸ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 6.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁴⁹ G. af Sillén till E. M. Aminoff 30.3.1815, Rilax samling, RA.

livet ansågs stå lägre än det himmelska. Därmed kan man anta att det inte var accepterat att uttrycka rädsla inför döden. Särskilt inte för en prästfru.

Denna oro för den andras död, mer än för sin egen död är något som framträder tydligt särskilt hos Selma Augusta Europaeus. Detta stämmer överens med en av de ändringar som Ariès menar uppstod i slutet av 1700-talet i synen på döden: fokus flyttade från den egna döden till den andras död (fr. la mort de toi).³⁵⁰

Selma Augusta Europaeus skriver om döden på ett lugnt sätt som visar på en stark tro på att Gud håller hennes i liv i sina händer. Hon skriver att ”väl skulle jag också ännu gerna lefva, då jag har en så obeskrifligt god Man [...] samt så många små Barn” och tillägger ”men ser Mamma, är det så Guds beslut att kalla mig, så dör jag äfven lika gerna”. Hon var också förvissad om att barnen skulle klara sig utifall att hon skulle dö eftersom ”Gud på ett osynligt sätt drager försorg om de små”.³⁵¹ Hon behövde därmed inte heller oro sig för dem.

Det framgår också i breven att hon såg på döden som något naturligt, något som alla en gång måste möta när de har avklarat sin uppgift i livet och när tiden är inne. I ett brev som hon skrev till Lovisa Constance Lampa den 22 januari 1847, efter att hon hade legat allvarligt sjuk, framgår tydligt denna tanke:

*Nog var jag bra sjuk, jag trodde ibland att jag skulle dö, men den nådige Guden lät mig ännu få lefva för mina små barn: och för att ännu bättra mig; den gode Guden använder så många medel till vår bättring, om vi endast alltid skulle förstå att draga nytta af dem.*³⁵²

Hon såg alltså dessutom dels döden som något som inträder om och när Gud vill, dels sjukdomen som en välsignelse – en gåva som, om man bara förstår att använda den, kan leda till bättring. Om man inte dör innebär det att man fortfarande har något outrättat. Hon lade med andra ord sitt öde i Guds händer och det tycks genomgående ha gett henne ro vid tanken på döden, åtminstone utåt sett. Nyckelordet i detta sammanhang är alltså *försynen*.

Även Catarina Elisabet von Born synes ha haft en liknande tro om döden. År 1832 dog hennes syster Christina Elisabeth Ehrnrooth och hon skrev hem till sin dotter, Catarina Charlotte Augusta von Born: ”Min goda Charlotte, din mammas närmaste och

³⁵⁰ Ariès 1974, 55–56; Ariès 1977, 603–604.

³⁵¹ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 19.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁵² S. A. Europaeus till L. C. Lampa 22.1.1847, Europaeus släktarkiv, RA.

bästa vän har gådt förut til ett bättre lif dit vi alla skola följa henne när den högste så bestämt.”³⁵³ Härmed förmedlade hon alltså också sin syn på döden till dottern. Medvetenheten om döden var något som de redan från barndomen lärde sig och såg på nära håll, och synen på den och sättet att hantera den lärde de sig av sina föräldrar.

Lovisa Constance Lampa förhöll sig mindre lugn till dotterns risk att dö, särskilt vintern 1852 då hennes hälsa snabbt försämrades. Även här kan konstateras att man uttryckte större oro i förhållande till den andra än till sig själv: Lovisa Constance Lampa oroade sig ständigt för sin dotter Selma Augusta Europaeus, medan denna åtminstone utåt höll sig lugn trots sitt förvärrade hälsotillstånd. Däremot var hon lika orolig för sin mamma när dennas hälsa ibland var svagare.³⁵⁴ Lovisa Constance Lampa fortsatte uppmana dottern att komma till Helsingfors för att där söka vård hos läkare. I hennes brev kan man skönja en uppgivenhet på grund av dotterns lugna inställning, som i följande citat från ett brev daterat den 5 mars 1852:

*Men söta Selma, låt ej ändå tålmodet öfvergifva dig, hoppas allt af Den präktige som skickar sjukdomen, att Han äfven kan om det är Hans vilja, återgiva hälsan, änu äger jag ett hopp om en förtröstan härom.*³⁵⁵

Efter dessa rader riktar hon sig direkt till Gud med en bön om att låta henne ”än en gong här på jorden få sluta dig [Selma Augusta] mitt goda värderade barn i min famn”. I detta syns både den religiösa förtröstan och oron för *den andra*. Det framgår också att hon trodde att Gud var orsaken till sjukdom och att han därför också kunde bota den; sjukdom och hälsa, liksom döden, låg i Guds hand. Betoningen på den andra i breven kan naturligtvis också ha sin grund i konventioner: det ansågs korrekt att oro sig mer för den andra än för sig själv eftersom det tydde på osjälviskhet, och därmed var denna oro den som uttrycktes i breven. Tydligt är att inte bara Selma Augusta Europaeus utan även hennes mor ansåg att Gud är den som styr över både hälsa, liv och död och att dessa tre ligger i hans händer. Dock ansåg de också att man delvis kunde påverka förloppet själv med en god diet, läkarvård och huskurer vilket framgår i kapitel 2. De underkastade sig med andra ord inte fullständigt tron på att det Gud bestämt sker.

Också i de andra kvinnornas material syns en stor tilltro till Gud, eller Försynen, även om Selma Augusta Europaeus är den som skriver mest om detta. Det är samtidigt

³⁵³ C. E. von Born till C. A. C. von Born 10.10.1832, Sarvlaks arkiv, SLSA.

³⁵⁴ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 8.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁵⁵ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

naturligt med tanke på att hon var prästfru. Catarina Elisabet von Born nämnde Guds vilja i sina brev i förhållande till död, och Samuel Fredrik von Born skrev att hans frus liv berodde på ”Guds nåd” några dagar innan hon dog.³⁵⁶ Eva Matilda Aminoffs syster, mamma och väninnor uttryckte liknande tankar i sina brev och även de skriver om Försynen.³⁵⁷ Detsamma gäller brodern Gustaf Adolf Bruncrona i ett brev från den 22 februari 1808, där han skriver till Eva Mathilda Aminoff vars man Johan Fredrik Aminoff då var sjuk. Där skriver han bland annat: ”Han [Johan Fredrik Aminoff] går sitt öde till mötes. Vi kunna ej rubba dess lagar. Vill Försynen som jag hoppas rädda honom, så sker det utan att vi knota.”³⁵⁸ Han ansåg det klokast att underkasta sig försynen och att inte sörja eller beklaga dess beslut.

4.3 Dödens konsekvenser

Denna oro för den andras död kan anses ha varit berättigad också ur en praktisk synvinkel. Om någon av föräldrarna dog, eller till och med båda, kunde barnen drabbas hårt. Om fadern, som hade det ekonomiska ansvaret i familjen, dog kunde hans änka och barn hamna i ekonomisk kris. Även om kvinnan hade en man med goda ekonomiska tillgångar, innebar det inte automatiskt att hon gick säker om han dog. På det tyder bland annat ett brev från Gustaf Adolf Bruncrona till systemen Eva Matilda Aminoff. Han skrev år 1808 då hans systers man Johan Fredrik Aminoff var sjuk enligt följande:

*De billiga, de rörande känslor du deri [brevet] yttrar hafva kostat mig heta tårar, och när runno de med mera skäl? Föreställningen af en maka omgifven af späda barn [...] föreställningen af en olyklig framtid för en fattig värnlös familie [...] att detta måste såra ett känslofullt hjerta.*³⁵⁹

Eva Mathilda Aminoffs brev som brodern här svarar på finns inte bevarat, men hans brev tyder på att hon hade skrivit till honom och varit orolig inför framtiden ifall hennes man skulle dö av den sjukdom han då led av och som han senare tillfrisknade från.

³⁵⁶ Se bl.a. C. E. von Born till V. M. von Born d.ä. 12.7.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA, S. F. von Born till C. F. von Born 12.10.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

³⁵⁷ Se bl.a. E. M. Bruncrona till E. M. Aminoff 29.1.1819, Rilax samling, RA och M. J. Bruncrona till E. M. Aminoff 6.4.1815, Rilax samling, RA.

³⁵⁸ G. Bruncrona till E. M. Aminoff 22.2.1808, Rilax samling, RA.

³⁵⁹ G. Bruncrona till E. M. Aminoff 22.2.1808, Rilax samling, RA.

Enligt brodern var hennes farhågor klart inte heller ogrundade: han var själv orolig, grät och undrade också ”när runno de med mera skäl?”. Värt att notera är att han inte tröstar henne, utan snarare spär på hennes oro genom att måla upp sina föreställningar om ”en fattig värlös famille” utan att erbjuda hjälp utifall att det värsta skulle inträffa.

Minette von Haartman skriver sällan om dödsfall, en orsak till det kan vara att hon var så långt borta från hemmet och den sociala kontext hon vanligtvis ingick i. I södra Europa umgicks hon med endast en liten krets av bekanta. Hon beklagar dock i ett brev från den 4 december 1847 Lars Gabriel von Haartmans systerdotter, Fredrika Lovisa De Geers makes död, Robert Fredrik De Geer (till Tervik). Hon fick vetskap om dödsfallet genom ett brev som en bekant skickade till henne i tron att hon redan visste om det. Hon oroar sig för den kvarlämnade unga änkan ”med sin svaga hälsa och stora familj”.³⁶⁰

Även Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampa skrev till varandra om svårigheter som uppstått i familjer där den ena eller båda föräldrarna hade dött. Selma Augusta Europaeus svägerska med man dog som tidigare nämnts i slutet av 1851, och de lämnade efter sig flera små barn som då blev tvungna att tillfälligt flytta hem till familjen Europaeus i Libelits.³⁶¹

Föräldrars död påverkade alltså inte bara barnen utan även slakten i övrigt som blev ansvariga för att ta hand om de föräldralösa vilket säkert kunde leda till en viss ekonomisk börda. I fallet med Selma Augusta Europaeus svägerskas barn löste det sig åtminstone för stunden, tack vare att prostparet Europaeus hade möjlighet att tillfälligt ta emot de föräldralösa i sitt hem och även därefter hjälpa dem. Deras framtid tedde sig ändå osäker enligt Selma Augusta Europaeus och hon uttryckte sin oro i ett brev till sin mamma: ”ty så länge Europaeus lefva, så har han nog försorg om dem, men tänk, om Gud skulle kalla honom bort, han som sjelf har så många egna Barn [...] måtte den nådige Guden ej låta mig öfverlefva detta svåra slag; utan taga mig förut.”³⁶² Här syns också hennes oro för sina egna barn utifall hennes man skulle dö. Samma oro syns dock inte i breven i förhållande till hennes egen eventuella död, i det fallet litade hon som konstateras ovan (avsnitt 4.2) på att Gud skulle ta hand om dem.

Ett annat fall i sammanhanget vilket dyker upp i brevväxlingen mellan Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampa är deras gemensamma väninna Aurora Boldt, som de diskuterar i flera brev. Hon hade flera små barn och förlorade, enligt det som nämns i breven, uppenbarligen hela sin ekonomiska grund när hennes

³⁶⁰ M. von Haartman till L. G. von Haartman 4.12.1847, L. G. von Haartmans samling, RA.

³⁶¹ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 6.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA; L. C. Lampa till S. A. Europaeus 5.12.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁶² S. A. Europaeus till L. C. Lampa 23.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

make dog. Hon tycks heller inte ha haft några släktingar som kunde hjälpa henne och därmed försökte Selma Augusta Europaeus och Lovisa Constance Lampa hjälpa så gott de kunde.³⁶³

Vikten av det sociala nätverket diskuteras i kapitel 3 och även här syns hur viktigt det var att ha ett stabilt socialt nätverk av både släkt och vänner. Man kan förstå varför kvinnorna, inte bara i källmaterialet för denna studie, ansträngde sig för att upprätthålla goda kontakter, till stor del via en flitig korrespondens, det så kallade *släkttarbetet*, som nämns i inledningen i avsnitt 2.1. Det var inte bara ett sätt att trygga sin sociala position, utan det handlade också om ett sätt att skaffa sig en försäkring inför framtiden på ett praktiskt plan som kunde utgöra ett säkerhetsnät utifall tiderna blev svåra.

4.4 Vikten av att sörja förnuftigt

Den fysiska döden var densamma då som nu, men som kan konstateras utifrån det ovandiskuterade var människors förhållande till den annorlunda. Det var tvunget att vara det på grund av dödens ständiga närvaro. Eftersom död i hög grad handlar om känslor och eftersom sorg och sätt att sörja är yttre uttryck av dessa känslor och av upplevelser av död, är det viktigt att även här ta upp detta tema och undersöka utifrån källmaterialet hur personerna i denna studie såg på sorg.

Enligt Ariès var dödsfall högtidliga och allvarliga, men ändå banala händelser som var och en var väl bekant med. Dödsfallen var något som förväntades, som en del av livet, och de omgavs med ritualer och rutiner som människorna mekaniskt rättade sig efter. Under romantiken ändrades detta som en del av förändringen av synen på döden så att det mekaniskt upprepande i ritualerna sköts åt sidan och i stället förväntades man sörja öppet, högljutt och tydligt. Dödsfallen började innebära en separationsångest som han menar inte tidigare hade synts i den makabra tablån med den döende liggande på en bädd omringad av sina närmaste.³⁶⁴

En del av denna förändring var att människorna började oroa sig mer för den andras död än för sin egen, och dess ursprung fanns säkerligen också i det förändrade familjeidealet som tas upp i kapitel 3. Tidigare hade döden varit något personligt, något som främst angick den som dog och som var var och ens ensak. Detta menar Ariès att

³⁶³ Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa och L. C. Lampa till S. A. Europaeus, 1851–1851, passim Europaeus släktarkiv, RA.

³⁶⁴ Ariès 1974, 59.

bland annat syns i en ändring i sättet att skriva testamenten.³⁶⁵ Det är svårt att tro att skillnaden var så skarp mellan tiden före slutet av 1700-talet och efter, åtminstone när man ser på det ur en ekonomisk synpunkt. Precis som det kunde innebära en ekonomisk katastrof för mor och barn om fadern i huset dog under 1800-talet, måste det ha inneburit detsamma tiden före det. Däremot kan det stämma att det blev mer tillåtet att öppet sörja i samband med att familjeidealet ändrades. Det sätt att sörja som enligt Ariès var typiskt under särskilt första delen av 1800-talet syns i de brev som analyseras här. Därmed kan man anta att den förändringen även skedde i Finland, åtminstone utåt sett och i de kretsar som denna studies kvinnor ingick i. Man kan nämligen också tänka sig att den enda skillnaden var att det blev accepterat att visa sorgen utåt, för andra, och att det till och med förväntades att man skulle visa att man sörjde djupt. Bara för att den typen av sorg inte syns i tidigare källmaterial innebär inte att vi kan utesluta att den över huvud taget existerade.

Den 12 maj 1852 var Selma Augusta Europaeus svårt sjuk. Hennes äldsta dotter Josefina och maken Anders Josef Europaeus vakade vid hennes sida. Hon bad dem hälsa hennes mamma Lovisa Constance Lampa, och klockan halv sex skrev hon under ett brev till densamma. Därefter försämrades hennes tillstånd ytterligare, och klockan två natten till den 13 maj skrev maken till svågern Gustaf Fridolph Lampa:

Sedan jag i går klockan half sju på eftermiddagen slutat mitt bref till Svärmor kallades jag att hjälpa Selma som fått en slemmstockning och hvaraf hon i närmare två timmar besvärades. Denna stockning gick likvisst öfver men klockan halftolf om natten den 12te dennes d.ä. för omkring två timmar sedan då hon af siukdomen skulle lyftas ifrån stolen i sängen föll hon maktlös neder utan att sedermera röja något tecken till lif. Hon har länge längtat efter hvilan, ännu för några timmar påminnte hon mig att bedja Gud att det snart måtte blifva slut med hennes lidanden och Gud har bönhört henne.³⁶⁶

Bland kvinnorna i denna avhandling finns bara Selma Augusta Europaeus död beskriven. Ett kondoleansbrev till familjen Johan Fredrik Aminoff efter Eva Mathilda Aminoffs död finns också bevarat, men där nämns inga detaljer kring själva dödsfallet.³⁶⁷ Carl Fredrik von Born skrev om tiden efter moderns död i sin dagbok, men inte heller där finns närmare uppgifter om något i direkt anknytning till hennes

³⁶⁵ Ariès 1974, 63–66.

³⁶⁶ A. J. Europaeus till G. F. Lampa 13.5.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁶⁷ Se E. M. Bruncrona till A. Aminoff 1.3.1822, Rilax samling, RA.

död.³⁶⁸ När det gäller Minette von Haartman finns inget material bevarat från hennes sista år i livet som direkt berör henne.

När Anders Josef Europaeus skrev det ovan citerade brevet låg hans hustru lik fortfarande en bit ifrån honom i samma rum och barnen hade just gått och lagt sig.³⁶⁹ Något som är värt att notera är att trots att ordet *död* ofta används i andra brev i källmaterialet för denna studie, och trots att ämnet död är ett ofta förekommande tema i dem, skrev Anders Josef Europaeus aldrig att hans hustru var död. I stället valde han en omskrivning i form av ”Gud har bönhört henne”.

Han uttryckte heller inga direkta känslor i förhållande till hustruns död. Det enda ditåt som han skrev längre fram i brevet var: ”Att tala om den förlust barnen och jag lidit, torde vara öfverflödigt.” Alltså tog han för givet att mottagaren förstod hur dödsfallet påverkade dem och att han därmed inte behövde orda mer om saken. Detta behöver inte ha tytt på en brist på känslor, utan snarare på ett avstånd mellan honom och svågern: Gustaf Fridolph Lampa umgicks med Helsingfors elit,³⁷⁰ medan Anders Josef Europaeus var en prost med vacklande ekonomi och ett medelmåttigt pastorat ute på den karelska landsbygden.³⁷¹ Det var därför knappast passande för honom att utgjuta sina känslor för svågern, som han dessutom, av det som framgår ur breven, inte hade träffat mer än högst ett par gånger under de år han och Selma Augusta Europaeus var gifta.³⁷²

Ariès menar att ”den goda tonen krävde” att man under 1800-talet ”gav sken av att vara” så nedbruten av sorg att ”man fysiskt syntes inkapabel att klara av separationen från den döda”. För det mesta behövde de sörjande inte låtsas, tillägger han, utan ”de uppträdde spontant såsom det förväntades av dem”.³⁷³ Här antyder han med andra ord att sorgen snarare handlade om en kulturell kutym än om äkta känslor; sörjandet var något som man enbart gjorde för att det hörde till, för att passa in i ett ideal, trots att

³⁶⁸ C. F. von Borns annotationsbok 15–17.11.1835, Sarvlaks arkiv, SLSA.

³⁶⁹ A. J. Europaeus till G. F. Lampa 13.5.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁷⁰ Lovisa Constance Lampa skriver bl.a. i ett brev till Selma Augusta Europaeus att Gustaf Fridolph Lampa varit på bjudning hemma hos Helsingfors dåvarande borgmästare Borgström. Se L. C. Lampa till S. A. Europaeus 12.3.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁷¹ För mer om detta, se Petersen-Jessens biografi över A. J. Europaeus, *Liperin rovasti Anders Josef Europaeus 1797–1870* (1987).

³⁷² Svågern hälsade på Selma Augusta Europaeus och hennes man åtminstone en gång. En gång var planen att han skulle hälsa på, men då ändrade han sig och kom inte. Några andra besök omnämns inte, varken på prästgården i Libelits eller i Helsingfors. Det är inte otänkbart att de endast träffades denna ena gång. År 1848 skrev Selma Augusta Europaeus sin mamma att hon varit gift i 11 år och under den tiden endast träffat modern fyra gånger, vilket visar hur sällan de träffades. Se bl.a. S. A. Europaeus till L. C. Lampa 7.10.1848 och S. A. Europaeus till G. F. Lampa, odat., Europaeus släktarkiv, RA.

³⁷³ Ariès 1983, 253. Översättning från: ”Le bon usage exigeait qu'on affectât de ne pouvoir physiquement supporter la séparation, et le plus souvent c'était vrai que l'on n'avait pas besoin de se forcer, que l'on se conduisait spontanément comme il le fallait.”

man egentligen inte på allvar sörjde. Samtidigt lyfter han fram en viktig aspekt av sorgen: precis som sjukdom och värk, måste den ses som en del av den kulturella och sociala kontext den utspelar sig inom. Vi kan inte ta för givet att människor i går upplevde sorg på samma sätt som vi upplever den i dag. Precis som värk inte kan ses som något universellt, kan inte heller sorg ses som det. Sorgearbetet skiljer sig mellan kulturer, tidsperioder och framför allt från person till person.

Anders Josef Europaeus ”brist” på sorg i brevcitatet från den 12 maj 1852 här ovan går emot Ariès tes om hurudan sorg man förväntades visa upp. I stället för stor sorg beskrev i stället Europaeus sorgen sparsamt och sakligt i brevet. Det kan tyda på en kulturskillnad, eftersom Ariès främst skriver utifrån franska förhållanden. Jag anser dock att man inte kan stämpla några förhållanden som svartvita, inte heller kultur, eftersom man också måste beakta att olika personligheter uppträder olika – då som nu – och olika personer anpassar sig olika till förväntningar och konventioner. Kultur är därmed en ram inom vilken olika personligheter tolkar och ger uttryck för olika sätt att bära upp de traditioner som finns inom den. Det skapar gråa nyanser mellan det svarta och vita, förutsatt att det svarta och vita ens existerar som annat än teoretiska normer.

Med det sagt är det ändå en ganska cynisk tes som Ariès presenterar. Han målar upp en generell bild av denna kultur och av sorgen som fenomen. Som nämns i avsnitt 1.2.3 är detta något som även forskare allmänt har kritiserat honom för. Här blir problemet med att generalisera och dra för hårda slutsatser när man undersöker känslor i en historisk kontext extra tydligt. Det är också problematiskt att automatiskt anta att något tillhör kulturen och konventionerna, eftersom det sannolikt inte finns efterlämnat material som beskriver detta. Människorna var en del av traditionen och kutymen och om de kände på ett sätt som skilde sig från den är det inte troligt att de hade avslöjat det i brev, eller ens en dagbok, för det fanns alltid möjligheten att någon annan läste det man skrev. Samtidigt innebär det faktum att de var en del av detta att det var något naturligt och normalt, som de själva kanske inte reflekterade över och som därför heller inte behövde förklaras eller ens diskuteras. Det togs som något självklart, och alla som levde inom dessa ramar agerade enligt det, säkert ofta mer eller mindre omedvetet.

Det är sant att många brev från romantiken i dag kan verka överdrivet känslösamma; känslouttryck hörde till tidens ideal från och med 1700-talet och långt in på 1800-talet.³⁷⁴ Det var en tid då det hörde till att använda ”hjärtats uttryck”, alltså stora och romantiska känslor, i breven.³⁷⁵ Det är emellertid långsökt att för den skull

³⁷⁴ Floto 2004, 128.

³⁷⁵ Holmquist 1990, 32.

anta att människorna iklädde sig en ohanterlig sorg enbart som spel för kulisserna. I materialet för denna avhandling finns inte tillräckligt med exempel som nämner hanteringen av sorg efter dödsfall och materialet är i övrigt också för litet för att med säkerhet kunna säga om Ariès har fel i sitt påstående eller inte. Lika litet går det också att med säkerhet säga att hans tes är fel som att den inte är det. Det jag efterlyser är nyanser och en insikt om problemet med att i efterhand konstatera vad människor *egentligen* kände eller inte kände. Även om exemplen är få i materialet för denna studie, finns ändå ett par stycken som visar att Ariès tes inte alltid stämde och som också visar på att man som historiker bör vara försiktig med att för starkt hådra fenomen, särskilt när det handlar om individer, enligt ett visst kulturellt mönster.

Minette von Haartmans make, Lars Gabriel von Haartman, miste som redan nämnts sin första fru Sophie von Haartman 1822. Under begravningen var man nästan tvungen att bära in honom i kyrkan, eftersom han knappt klarade av att gå själv.³⁷⁶ Om man tolkar detta i enlighet med Ariès om sorgens kutym, skulle det betyda att von Haartman betedde sig så eftersom det förväntades av en sörjande make. Efter begravningen blev han dock ännu till deprimerad och fick problem med hälsan, troligen som en reaktion på sorgen.³⁷⁷ Det är knappast troligt att han sörjde på detta sätt för att hålla upp en fasad. Han tillhörde storfurstendömet administrativa elit och det var säkert viktigt i hans position att framstå som handlingskraftig och stark. Denna stora sorg gick emot den bilden.

Ett annat exempel på en sörjande make är Catarina Elisabet von Borns man Samuel Fredrik von Born. Ännu två år efter hennes död skrev han till sonen Carl Fredrik von Born och berättade att han läst dennes brev högt för moderns porträtt.³⁷⁸ Det är viktigt att se i vilken kontext sorgen utspelade sig i och till vem den sörjande brevskrivaren skriver om sin sorg. Anders Josef Europaeus tonade säkerligen ner sin sorg i brevet till svågern som inte stod honom nära och som dessutom tillhörde en annan, högre, grupp i samhället än han själv. Samuel Fredrik von Born skrev i det här fallet till sin son, till någon som ingick i samma privata sfär som han själv: kärnfamiljen. Om sorgen hade varit en fasad utåt, är det knappast sannolikt att han hade behövt upprätthålla den också i denna sfär och för sin son som han av allt att döma hade ett nära förhållande till. Framför allt hade han inte behövt upprätthålla den i ensamhet och hemma för sig själv

³⁷⁶ Kalleinen 2001, 66.

³⁷⁷ Kalleinen 2001, 64–70.

³⁷⁸ S. F. von Born till C. F. von Born 30.7.1837, Sarvlaks arkiv, SLSA. Som diskuteras i avsnitt 1.4.2 finns oinbundna annotationsböcker av C. F. von Born i Sarvlaks arkiv i Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv. Detta citat är taget ur hans icke-renskrivna anteckningar och därav är meningarna ofullständiga och korta.

läsa breven för sin döda hustru. Detta visar på ytterligare en faktor som är viktig att ta i beaktande och som gör att man kan ställa sig tveksam till Ariès tidigare nämnda tes: kontexten som sorgen uttrycks i. Ett annat exempel på Samuel Fredrik von Borns uttryck av sorg är det som sonen Carl Fredrik skrev i sin dagbok när han för första gången kom hem från sin grand tour i Europa efter moderns död: ”Pappa flyttat sal. Mammans sängkammare, der sofver med hennes dödsdyna under hufvudet. Skynda upp och i hans armar förkrossande möte [...] Pappa rysligt affallen och ej få sömn.”³⁷⁹ Vid detta ”förkrossande möte” fanns bara Carl Fredrik och hans systrar närvarande i hemmet, ingen utomstående som friherren von Born hade behövt spela upp sorgescenen för.

Ett annat fall där sorgen syns i materialet för denna studie är de gånger något barn dog. Detta syns främst i materialet för Eva Mathilda Aminoff, men även delvis i Selma Augusta Europaeus material. Det avslöjar emellertid ytterst lite om föräldrarnas egen syn på barnens död och sorgen i samband med dessa dödsfall, i stället blir omgivningens syn på barnens död desto tydligare. Detta gäller främst i Eva Mathilda Aminoffs fall. När hon förlorade ett barn fick hon flera kondoleansbrev, vars funktion analyseras i avsnitt 4.5. Här kommer den syn på sorg som framträder i dem att diskuteras. Det som är mest anmärkningsvärt i dessa brev är att de ur dagens synvinkel kan ses som kallsinniga. Följande citat ur Augusta Fredrika Elisabet Rotkirchs brev den 3 juli 1821 får illustrera detta:

*[...] förlusten af den Lilla Dottern har säkert kåstatt på Fasters hjerta ehuru dess bekantskap ännu hvar ändast ganska ny, men bättre ändå att förlora dem som så små än då de hunnit fässta oss med starkare band igenom dett dagliga umgänget.*³⁸⁰

När brevet skrevs hade Eva Mathilda Aminoff just fött sitt elfte barn, en dotter, som föddes den 21 juni 1821 och dog samma dag.³⁸¹ Man kan se på Augusta Fredrika Elisabet Rotkirchs brev ur två olika synvinklar. Dels kan man se det som något likgiltigt att skriva till en mamma som just förlorat sitt nyfödda barn, dels kan man se det som ett försök att trösta på det sätt som tycks ha varit konventionen för dessa kvinnor och deras omgivning: genom att peka på det förnuftiga i situationen. I flera brev framgår det att det förnuftiga förhållningssättet ansågs viktigt i sorg. Detta kan delvis ha berott på tron

³⁷⁹ C. F. von Borns annotationsbok, 15–16.11.1835, Äldre Sarvlax brevsamling, SLSA.

³⁸⁰ A. F. E. Rotkirch till E. M. Aminoff 3.7.1821, Rilax samling, RA.

³⁸¹ Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln I, utg. Wasastjerna, 45.

att överdriven sorg ansågs vara skadligt och tära på hälsan. Den kunde leda till att man blev sjuk i melankoli och som nämns tidigare (avsnitt 2.1) ansåg man att sjukdomen var en vanlig orsak till självmord.

Även Maria Juliana Bruncrona berömmar sin syster Eva Mathilda Aminoff, i ett brev daterat den 6 april 1815, för att dennas senaste brev var ”et aftryck af den stilla och undergifna sorgen och ej af någon desperat och knotande känsla”.³⁸² Detta efter att Eva Mathilda Aminoff drygt en månad tidigare hade mist tre av sina döttrar. Ett annat exempel på detta är ett citat ur hennes make Johan Fredrik Aminoffs brev till henne den 23 maj 1815, också det ett par månader efter att de mist sina tre döttrar:

*Låtom oss gråta min vän det är våra hjertans utgjutande, hugsvalelse och tröst. Gud hade gifvit oss dessa Englar i människogestalt värdige att saknas och begråtas. De äro då ej mer!!! Men deras minne vara i våra hjertan så länge de mäktat att klappa i tiden; men låtom oss sörja min vän, på ett sätt värdigt vårt upphof och oss sielfva, framför alt ej orättvisa våra lika, ty den barbar är icke född som uppsåtligt velat frånrycka oss våra barn, och ännu torde icke ett allmännare deltagande ägt rum i förälldras djupa sorg, än den vi skörda [...]*³⁸³

I detta brev antar Johan Fredrik Aminoff rollen som den faderliga och mer förnuftiga maken som råder sin hustru att sörja på ett sätt ”värdigt vårt upphof och oss sielfva”. Man kan ana att han upplever att hon sörjer mer än vad som är passande, eller kanske hälsosamt. Här syns också en grundläggande norm inom den adliga kultursfären: att man bör uppträda på det sätt som är rätt för ens eget stånd. Inom adelsfamiljerna odlades som nämns ovan i kapitel 3 vissa traditioner och en viss kultur som var viktiga att upprätthålla.³⁸⁴ I detta var värdighet, eller ära, särskilt viktigt.³⁸⁵

Ariès menar att synen på barnens död och förändringen i den syntes mest under 1800-talet. Detta konstaterar han genom att analysera målningar och avbildningar av döda barn; där syns gråtande mödrar med sitt döda barn i famnen, samt döda barn ensamma på lit-de-parade.³⁸⁶ I breven till Eva Mathilda Aminoff syns ett delvis

³⁸² M. J. Bruncrona till E. M. Aminoff 6.4.1815, Rilax samling, RA.

³⁸³ J. F. Aminoff till E. M. Aminoff 23.5.1815, Rilax samling, RA.

³⁸⁴ Åström 1993, 131–132.

³⁸⁵ Ett annat brev där Johan Fredrik Aminoffs syn på äran framträder är ett brev från den 15 mars 1822 till sonen Adolph Aminoff. Han skriver det efter en att en skribent i den samtida tidningen *Mnemosyne* enligt honom har smutskastat denna ära: ”Det stånd; det första Ståndet [...] i hvilket Du ämnar ingå, är valspråket, bestämmelsen, Äran, och som är oss Krigare dybarare än lifvet.” Se J. F. Aminoff till A. Aminoff 15.3.1822, Rilax samling, RA.

³⁸⁶ Ariès 1983, 253.

annorlunda sätt att se på de döda barnen, även om det är tvetydigt. I kondoleansbrevet tröstade vissa avsändare henne med att hon hade andra barn att glädjas åt och därför inte borde tänka på de döda barnen. Andra uppmanade henne att sörja och därefter tänka på framtidsutsikten att en gång få återförenas med de döda barnen.³⁸⁷ Troligen handlade det förstnämnda mer om att försöka peka på det som ansågs förnuftigt än om likgiltighet; det var ett försök att få den sörjande föräldern att flytta fokus från det döda barnet till de levande och i stället för att brytas ner av sorg försöka glädjas åt och ta hand om de som fortfarande fanns kvar. Denna inställning syns särskilt i ett par brev till Eva Mathilda Aminoff från år 1818. I slutet av det året miste paret Aminoff en son, två veckor innan Eva Mathilda Aminoff födde en dotter, och hennes mamma Eva Maria Bruncrona skrev då: ”Gud har gifvit dig en välskapad flicka hvilkett du önskade ock som säkerligen utgör ditt största nöije, ock bevarat dina andra barn från olyckor.” I samma brev skrev systemen Ebba Charlotta Bruncrona: ”[E]rkänn din lycka att hafva en söt flicka som jolrar bort dina smärtor.”³⁸⁸ Också i ett brev från Gustaf Adolf Bruncrona syns inställningen till döda barn i ett brev från den 15 maj 1805, efter att Eva Mathilda för första gången hade mist ett barn, den treåriga dottern Fredrika: ”Den [trösten] skall meddela dig af de barn som återstå dig.”³⁸⁹

Ariès grundar sina teser om föräldrars syn på döda barn på denna typ av citat från personer som försökte trösta mödrar som hade mist sina barn. I det här fallet finns inga brev av Eva Mathilda Aminoff bevarade där hennes egna tankar om de döda barnen skulle framgå. Endast brevet från maken Johan Fredrik Aminoff finns kvar och ger en inblick i åtminstone vilket han ansåg att det bästa sättet att hantera sorgen på var. Det brevet ger en blandad bild av å ena sidan stor sorg och å andra sidan en vetskap om vad som ansågs vara det korrekta sättet att sörja på. Igen är det omöjligt att i efterhand tränga igenom dessa ord och se vad som fanns bakom dem. Fanns där äkta sorg som var oberoende konventionerna? Det går inte med säkerhet att säga, och det är heller inte det viktiga här att avgöra. Men redan det faktum att omgivningen ansåg det behövt att skicka brev med tröst visar på att man åtminstone tog det som en självklarhet att föräldrar till döda barn upplevde sorg. Utöver det kan vi bara konstatera vilket sätt att sörja som ansågs vara det passande.

Ett brev som visar att föräldrar kunde ha en annan syn på sina barns död än vad de visste ansågs förnuftigt är Selma Augusta Europaeus brev till sin mor Lovisa Constance

³⁸⁷ Se bl.a. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 22.2.1815, Rilax samling, RA; J. Armfelt till E. M. Aminoff 9.4.1815, Rilax samling, RA.

³⁸⁸ E. M. Bruncrona till E. M. Aminoff 29.1.1819, Rilax samling, RA.

³⁸⁹ G. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 15.5.1805, Rilax samling, RA.

Lampa tio månader efter att hon hade mist sin dotter Selma Maria Europaeus, kallad Vava: ”Mamma tror ej huru ledsamt jag ändå jemt har efter min lilla Vava, ehuru jag har så många att sysselsätta mig med; men hon saknas alltid, denna engeln.”³⁹⁰ Selma Augusta Europaeus var säkerligen medveten om att det ansågs orätt av henne att sörja den döda dottern när hon hade flera andra barn som fortfarande levde. Trots att hon visste det kunde hon inte förlika sig med tanken, utan sörjde ännu långt efter barnets död. Inga brev till henne från denna tid finns bevarade där dotterns död nämns, så det går inte att säga vilken typ av uppmaningar hon fick från omgivningen i sorgen. Det visar ännu en gång på nyanser inom ramen av konventioner; i detta fall fanns en annan bild av sorgen än den som omgivningen förväntade. För att med större säkerhet kunna säga något mer om föräldrars känslor, och i det här fallet framför allt mödrarnas, gentemot sina döda barn, kan man inte förlita sig på brev och dagböcker skrivna av andra i försök att trösta, utan i stället bör man fokusera på det som mödrarna själva skrev. I detta fall finns endast ett par brev av Selma Augusta Europaeus sparade och detta begränsar i det här fallet undersökningen.

Den enda skildring från en begravning som finns i källmaterialet är i ett brev från Lovisa Constance Lampa till Selma Augusta Europaeus. I det återberättar hon hur en Fru Österbladhs begravning som hon bevistat gått till:

*[...] det var en högst upprörande begrafning, den bortgagne blev hvad jag förutsåg högt sörjd saknad och begråten af de sina; [...] det såg så nett ut, de hade lagat en berså af stora granar på gorden där den grant ordnade kistan stog, liket hade så gått till förvandling att intete boningsrum kunde begagnas, och innan de förde henne bortt voro alla banena [sic.] der och togo det sista farväl, de lågo lutade under kistan för att bjuda till att titta under locket, ack, ropade de mindre, du goda goda mamma nu far du för alltid ifrån oss, det var ej någon hejd på deras gråt, då den heders Gubben kom hem ifrån grafven gick han genast i full gråt till barnena och sade, Mamma skickade den hälsning att hennes små barn ej skule gråta så mycket.*³⁹¹

Här syns den ohejdade sorg som Ariès menar att var kutym vid tiden, men eftersom det handlar om barn är det inte sannolikt att de sörjde för att upprätthålla konventioner – de var knappast tillräckligt drillade i det förväntade sättet ännu. Även barnens fars sätt att

³⁹⁰ S. A. Europaeus till L. C. Lampa 10.11.1848, Europaeus släktarkiv, RA.

³⁹¹ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 4.10.1851, Europaeus släktarkiv, RA.

försöka trösta barnen med en hälsning från den döda mamma framkommer. Olika sätt att trösta andra och sig själv på diskuteras i följande avsnitt.

4.5 Konsten att trösta

I det material som analyseras här framgår att en viktig del av trösten var kondoleansbrev från nära och kära. I särskilt Eva Mathilda Aminoffs material ingår flera av dessa kondoleansbrev, eller för att använda hennes kusin Johanna Fredrika Lovisa Armfelts ord, *klagoskrifter*.³⁹² Hon var en av dem som skickade brev till Eva Mathilda ”för att tolka [sitt] deltagande” efter att paret Aminoff hade mist sina tre döttrar i det som Eva Mathilda Aminoffs bror Abraham Konstantin Bruncrona kallade ”Holmens sjukdom”. Under loppet av ett par veckor miste Eva Mathilda Aminoff och hennes man Johan Fredrik Aminoff den nioåriga Maria Sofia ”Sophie” den 19 februari, femåriga Eva Wilhelmina den 20 februari och den tvååriga Ebba Augusta Charlotta den 8 mars. Tio år tidigare hade de mist den treåriga dottern Fredrika Mathilda.³⁹³ De brev som Eva Mathilda fick i samband med sina barns död, både 1815 och andra år utgör största delen av det material som analyseras i detta avsnitt.

Det är tydligt att dessa klagoskrifters två huvuduppgifter var att 1) beklaga sorgen och därmed visade avsändaren sin vänskap och upprätthöll de goda kontakterna till mottagaren 2) att trösta. I artikeln ”Psalmsers tröst och stöd vid dödsfall” undersöker Ann-Sofie Arvidsson hur konceptet tröst förändrades från 1695 till 1819, genom att analysera psalmböcker från dessa två årtal. Hon menar att tröst är ett svårdefinierat begrepp; i dag betyder det oftast ”emotionell lindring” men tidigare innefattade ordet ”såväl lindring som tillit/förtröstan och stöd”. Stödet kunde även innebära ekonomiskt stöd så att de som lämnade kvar och påverkades av en viss persons död skulle klara sig. Detta gällde särskilt om mannen i en familj dog.³⁹⁴ Som tidigare diskuterats var oron för de kvarlämnade stor och något som kvinnorna i denna avhandlings flera gånger nämnde i sina brev. Det ekonomiska stödet kunde vara nog så viktigt, vilket diskuteras i avsnitt 4.3.

Ann-Sofie Arvidsson räknar upp fem teman om tröst som förekommer i de psalmer hon analyserar: ”talet om himlen och det eviga livet, talet om ett framtida återseende i himlen för de döda, förklaringen att Jesus med sin död gjort det eviga livet tillgängligt

³⁹² J. F. L. Armfelt till E. M. Aminoff 9.4.1815, Rilax samling, RA.

³⁹³ Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln, utg. Wasastjerna I, 44–45.

³⁹⁴ Arvidsson 2004, 124, 137.

för alla, försäkran om beskydd och hjälp till änkor och faderlösa, beskrivningen av hur människan bör leva sitt liv.”³⁹⁵ Hon analyserar inget personligt material utan endast psalmerna, och därför kan det vara intressant att se till vilken grad dessa teman även förekommer i materialet för denna avhandling. De teman som förekommer i psalmer kan anses vara något man i teorin ansåg tillhörde tröst och det kan därför tillföra en vidare dimension om man undersöker hur dessa teman användes i praktiken. De visar också på hur man försökte mildra tanken på döden samt vilken bild som målades upp av livet efter detta i ett försök att göra döden mindre skrämmande.

Det första temat om himlen och det eviga livet förekommer i varje klagoskrift. Det är det vanligaste temat i de brev som analyseras här och hänger i dem starkt ihop med det andra temat i Arvidssons analys: utsikten att en gång få återförenas med de döda i ett liv efter detta. Denna vision uttrycks också på ett förhålligande sätt med många känslouttryck. Vissa uttryck kan med dagens ögon verka överdrivna, samtidigt som man kan fascineras av hur väl drillade vissa brevskrivare var i att uttrycka sig och hitta de rätta orden. En del av skribenterna börjar emellertid breven med en ursäkt för att de väntat så länge med att skriva och förklarar att de inte vetat hur de ska uttrycka sig. Detta visar på att även inom denna typ av konvention fanns skillnader mellan olika personer. Andra uttrycker svårigheten i att säga rätt ord i en så svår stund, till exempel ”upprörd öfver Dit hård öde har mig fattas [sic.] ord för att tolka hvad jag känner”³⁹⁶ eller ”På hvad sätt skall jag kunna betyga min smärta, mit hjärteliga deltagande uti min öma, goda Evas billiga³⁹⁷ sorg”.³⁹⁸ I vissa fall blir det också tydligt att uttrycken som användes och främst sättet att använda dem på hade en annan betydelse och ett annat värde än de har i dag. Detta syns till exempel i Eva Mathilda Aminoffs bror Gustaf Adolf Bruncronas brev där han skriver: ”Jag kan ej neka mitt hjerta den sorgliga tillfredsställelsen att för älskad Syster yttra mitt deltagande i den förlust hon gjort.”³⁹⁹ Orden ”den sorgliga tillfredsställelsen” låter märkliga i dag; *sorglig* och *tillfredsställelse* går emot varandra och skulle i dag knappast användas tillsammans. I dag skulle man kanske översätta uttrycket med *den tunga uppgiften*. Samtidigt är det svårt att med säkerhet säga exakt vad dåtidens människor menade med vissa uttryck: de var självklara för dem, men synes ibland märkliga för oss. Det är ett av de tecken man kan notera i brev på den kulturella skillnad som sker med tiden. Även andra skribenter använder

³⁹⁵ Arvidsson 2004, 136.

³⁹⁶ J. F. L. Armfelt till E. M. Aminoff 9.4.1815, Rilax samling, RA.

³⁹⁷ Ordet *billig* hade tidigare också betydelsen ”icke (öfverdrivet) hård, skonsam”, enligt SAOB <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, sökord: billig. (Senast hämtad 7.8.2015.)

³⁹⁸ A. K. Bruncrona till E. M. Aminoff 22.2.1815, Rilax samling, RA.

³⁹⁹ G. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 15.5.1805, Rilax samling, RA.

samma uttryck, så högst troligt var det något som hörde till sättet att skriva en klagoskrift vid denna tid.⁴⁰⁰

Enligt Ariès förhärligade och överdramatiserade man döden från och med 1700-talet.⁴⁰¹ Den tanken överensstämmer framför allt med detta tröstetema och hur brevsribenterna målade upp livet efter detta som något att eftersträva; för att trösta målade skribenterna upp en så vacker bild av döden och en så härlig bild av hur det kommer att bli när alla, nu levande och döda, förenas igen att man kan undra om vissa till och med blev lockade att dö vid tanken. Här kan en parallell dras till den unga kvinna som Ariès citerar i sin forskning och som talade om döden som en ”belöning” eftersom den var detsamma som ”Himlen” (se avsnitt 1.2.3). Samtidigt kan det tänkas att döden, eftersom den fanns så nära, behövde romantiseras som en försvarsmekanism. Med de vackra föreställningarna av döden gjorde man sig vän med döden, och i stället för att vara något skrämmande blev den något att se fram emot. Detta syns särskilt i Eva Mathilda Aminoffs bror Gustaf Adolf Bruncronas brev. Han formulerade ofta vackert poetiska brev till systemen och ett exempel är följande citat från den 16 mars 1815:

*Medge att den tanken är ljuf att efter den oroliga och besvärliga resan genom lifvet komma i en hamn der du mötes af de käraste föremål; tänk dig trykt af dina smekande ungar Sophie i dina armas, Eva omkring din hals, Fredrika och Augusta på hvardera knät.*⁴⁰²

Utdraget finns i ett brev som han skrev till systemen efter att tre av hennes döttrar hade dött. I nästan ingen av klagoskrifternas nämner skribenterna himlen som den plats där alla återförenas i livet efter detta, men däremot målas bilden av ett sorgfritt liv upp där alla får vara tillsammans igen. Endast Gustaf Adolf Bruncrona nämner himlen i ett brev från den 15 maj 1805: ”Ja, min Eva, när du föreställer dig din lilla Flicka som en Seraf i himlen.”⁴⁰³

Något annat som hänger ihop med detta tema är att skribenterna målar upp en bild av hur bra de döda har det som döda. Gustaf Adolf Bruncrona skrev till exempel till Eva Mathilda Aminoff att ”låt oss då ej missunna dem [hennes döda barn] den glädjen att vara friade från en värld”.⁴⁰⁴ Detta är ett exempel på ett brev till Eva Mathilda Aminoff där avsändaren menar att hon ska vara tacksam över att hennes barn så att säga slapp

⁴⁰⁰ Se t.ex. Fredriques brev till E. M. Aminoff 21.4.1815, Rilax samling, RA.

⁴⁰¹ Floto 2004, 128.

⁴⁰² G. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 16.3.1815, Rilax samling, RA.

⁴⁰³ G. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 15.5.1805, Rilax samling, RA.

⁴⁰⁴ G. A. Bruncrona till E. M. Aminoff 11.10.1818, Rilax samling, RA.

enkelt undan: de dog innan de hann uppleva livets lidande och sorger. Denna typ av tacksamhet syns även i Lovisa Constance Lampas brev till Selma Augusta Europaeus där hon skriver så här om en kvinna som enligt henne haft turen att dö snabbt: ”hon var dock lycklig som ej behöfde plåga[s] samt för de omgifvande som icke behöfde besväras af henne på sjuksängen”. Även här syns ett försök att peka på det förnuftiga i dödsfallet – tack vare att det gick snabbt, slapp både den döda och dennas närmaste ”lätt” undan.⁴⁰⁵

Ett annat tema i breven är att döda nämns som skyddsänglar, bland annat i Johanna Fredrika Lovisa Armfelts brev till Eva Mathilda Aminoff:

*[...] de bliva således Dina skydsänglar i en annan verld, til ärsetning för den vård Du lemnade dem i denna, de lindra genom sin bortgång det bittra för Dig, at lemna dem i denna förföriska verld när Försynen behagar hemkalla Dig och vid dit inträde äro dessa 4ne Änglar dina ledsagare til til den högstes tron.*⁴⁰⁶

Detta kan ses som ytterligare ett sätt att dels försköna livet efter detta, dels peka på att de döda finns bland de levande och på så sätt visa att avståndet mellan dessa inte är så långt som det kan upplevas. Det var ett sätt att mildra tanken på döden och oron för den.

Dessa två teman: livet efter detta och tanken på att få återförenas med nära och kära efter döden är de två vanligaste temana i denna avhandlingens material. De andra tre temana: förklaringen att Jesus med sin död gjort det eviga livet tillgängligt för alla, försäkran om beskydd och hjälp till änkor och faderlösa, beskrivningen av hur människan bör leva sitt liv, nämns inte i lika hög grad. De nämns snarare nästan i förbifarten, medan de andra två dominerar försöken att trösta brevledes.

Avslutningsvis kan konstateras att fokus på *dig* i stället för *mig* i förhållande till döden framgår starkt i det material som undersöks här; när kvinnorna skrev om död handlade det främst om en rädsla för att mista anhöriga. De uttryckte ingen oro inför tanken på att själva dö, annat än i förhållande till de närmaste: *hur ska det gå för familjen om jag dör?* Man kan ana en attityd som kan formuleras enligt följande: att dö var i sig ingen fara, det var en del av livets gång, men att dö ifrån andra var att svika sin plikt och sitt ansvar gentemot dem. Som konstateras i kapitel 3 var en stor del av de gifta kvinnornas livsuppgift att uppfostra sina barn till dugliga medborgare som kunde föra släkten och dess kultur vidare till framtida generationer så att dessa kunde leva

⁴⁰⁵ L. C. Lampa till S. A. Europaeus 17.1.1852, Europaeus släktarkiv, RA.

⁴⁰⁶ J. F. L. Armfelt till E. M. Aminoff 9.4.1815, Rilax samling, RA.

vidare. Om kvinnorna dog innan denna uppgift var slutförd hade de misslyckats med den uppgiften.

Det är också tydligt att de såg döden som något naturligt, som främst berodde på Försynen. De tänkte på döden och försökte till viss del förhindra den, som diskuteras i kapitel 2, men oron inför döden och tankarna på den syns inte på det krassa sätt som Rousseau ansåg att adel och borgare ägnade sig åt den. Det var snarare än oro för att mista de närmaste, en oro som var väl grundad i personliga erfarenheter av dödsfall.

Förutom det framgår det att man skulle sörja, men denna sorg hade gränser som det också förväntades att man höll sig inom. Den rätta sorgen var den förnuftiga sorgen. Det faktum att det var den som förespråkades av de personer som efterlämnat det källmaterial som analyseras här, motsäger också dels Ariès tes, dels att Lars Gabriel von Haartman och Samuel Fredrik von Born sörjde såsom de gjorde för att det förväntades av dem. Det är tydligt att den förnuftiga sorgen var det som förväntades och därmed gick dessa män snarare emot konventionerna. Den naturliga orsaken till detta var att det handlade om genuin sorg.

Även om det i breven finns starka känslouttryck i förhållande till dödsfall som stämmer överens med det som Ariès skriver om sörjandets konventioner, så fanns här också en tydlig gräns som inte fick överskridas. Man fick inte sörja mer än vad som var passande och detta har troligen dels att göra med det ideal som odlades, särskilt utåt, dels och troligen särskilt rädslan för att bli sjuk av sorg och i längden dö. I dessa brev syns alltså en aning annorlunda bild än den Ariès målar upp: det var accepterat att sörja och visa stora känslor, men den överdrivenhet som han menar var kutym att visa utåt, syns inte. I stället betonades konsten att sörja förnuftigt. Denna skillnad kan troligen ha sin grund i att det handlar om olika kulturer: här den finländska och i Ariès fall främst den franska.

5 SAMMANFATTNING

”Hvad är vårt lif då hälsan saknas?” Så skrev Anna Charlotta Hedenberg till väninnan Eva Mathilda Aminoff den 16 november 1821, drygt två månader innan denna dog.⁴⁰⁷ Citatet sammanfattar med en mening det som ur olika aspekter undersökts i denna avhandling: hur såg Minette von Haartmans, Eva Mathilda Aminoffs, Selma Augusta Europæus och Catarina Elisabet von Borns liv ut när deras hälsa saknades? Påverkades deras vardag och hur såg de på döden när hälsan var svag?

Jag har i denna avhandling undersökt kvinnliga ståndspersoners förhållande till sjukdom och död; hur de påverkades av sjukdom och död samt hur de lät sig styras och inte styras av sjukdom. Mot bakgrund av främst Johannissons, Rundquists och Ariès teser om sjukdom respektive kvinnoroller och familj och död har jag analyserat källmaterialet för att skapa en bild av hur dessa fyra kvinnors vardag kunde formas eller inte formas av de sjukdomar de led av. Det visar sig att de, till skillnad från Johannissons tes, trots att de var kvinnliga ståndspersoner först och främst trodde att Guds makt var det som mest påverkade både sjukdom och död. De hade också en stor tilltro till Försynen. Det hindrade dem dock inte från att söka läkarvård, även om Johannisson menar att en religiös syn gjorde människor mindre benägna att söka bot för sjukdomar. Detta kan dels ha sin orsak i en kulturell skillnad mellan Sverige, som Johannisson skriver om, och Finland, dels kan det visa på att kvinnorna i denna avhandling stod på gränsen mellan den nya läkarvetenskapen och den gamla. Därmed blandade sig element från en äldre mer religiös livssyn med element från en nyare, framväxande livssyn som grundade sig på vetenskap.

Materialet visar att kvinnorna i denna avhandling och deras närmaste hade stor tilltro till sina läkare, men att denna tilltro i hög grad berodde på om läkarna lyckades bota dem eller inte; när resultatet av deras kurer inte visade sig, tvekade åtminstone inte Catarina Elisabet von Born och Minette von Haartman att byta läkare. Det framgår även att de försökte bota sina sjukdomar med brunnskurer, byte av klimat, diverse huskurer och med de mixturer och mediciner som deras läkare ordinerade. Även olika tömningsterapier förekommer i materialet.

Något som även framgår tydligt är att kvinnorna hade ett annat sätt att definiera hälsa än vi har i dag. För dem var hälsa troligen det som Carel och Cooper klassificerar som den gråa zonen mellan hälsa och sjukdom. Ett tydligt exempel på att de även

⁴⁰⁷ A. C. Hedenberg till E. Aminoff 16.11.1821, Rilax samling, RA.

betraktade andra tillstånd som sjukdom än vad vi gör i dag är graviditeterna. Kvinnorna i denna avhandling såg graviditeter som sjukdomstillstånd, och när de var gravida beskrev de det som att de var sjuka. Här finns en antydning om att konsekvenserna av vad tillståndet kunde leda till avgjorde om de kallade det sjukdom eller inte: det som kunde leda till döden, vilket graviditeter och förlossningar många gånger gjorde, var en sjukdom. Det som man inte dog av, även om det handlade om diverse kroniska krämpor, benämnde de inte som sjukdomar, utan dessa var en naturlig del av livet.

Jag har också här visat att människorna målade upp en tröstande, förhärligad bild av döden. Kvinnorna tröstades av personer i sin omgivning med berättelser om livet efter detta när deras barn eller andra i den närmaste kretsen dog. Rädslan för och osäkerheten inför framtiden fanns hela tiden där, och det var därför sannolikt att den förhärligade bilden av döden behövdes för att så mycket som möjligt lindra rädslan. Samtidigt kan den positiva bild av döden som målades upp ha gjort kvinnorna mindre benägna att ta hand om sin hälsa så mycket som de hade behövt under sin sjukdomstid. Troligt är dock att deras benägenhet, eller ibland obenägenhet, att behandla sina sjukdomar hängde närmare samman med en konflikt mellan deras sjuk- och kvinnoroll.

Jag har visat att det för dessa kvinnor fanns en skillnad mellan dessa två roller: sjuk- och kvinnoroll. Kvinnorna lät sig inte styras av sina sjukdomar utan fortsatte, trots sjukdomarna, med de plikter som ingick i deras roller som kvinnliga ståndspersoner och som definierade dem som sådana. Främst rollen som mor och värdinna syns i materialet som viktiga, eftersom de, utifrån det som nämns i källmaterialet, inte påverkades nämnvärt av sjukdomarna. Bilden av den sysslolösa kvinnan som ger sig hän åt sin sjukdom, och som lyfts fram i tidigare forskning, framstår som långt borta i materialet för denna avhandling. I teorin borde de ha haft möjlighet att anta sjukrollen, särskilt i jämförelse med männen som ofta vistades hemifrån under längre perioder i tjänsten. Kvinnorna var hemma, men de höll sig sysselsatta och kopplade ständigt ihop det privata med det offentliga, i den mån som det ingick i deras plikter. Detta var en förutsättning för att bevara det viktiga sociala nätverket, men samtidigt utgjorde det ett hinder för att anta en sjukroll och sköta om hälsan så mycket som de skulle ha behövt. Samtidigt syns i materialet också ett sätt att kombinera sjukrollen med det sociala umgänget och nätverkandet i form av brunnskurer i brunnsparter, som var platser där nöje och hälsovård möttes.

Det faktum att kvinnorna som Johannisson undersökt antog en sjukroll, men de som ingår i denna avhandling inte gjorde det kan visa på en skillnad mellan synen på kvinnliga ståndspersoners roller i början av 1800-talet och i slutet av seklet. Åtminstone

var den mer nyanserad än den generella bild av 1800-talets högreståndskvinnor som bland annat Johannisson och Mansén ansluter sig till. Detta stöder även von Frenckells påstående gällande att kvinnor såg sjukdom som något naturligt som man inte skulle orda desto mer om. von Frenckell fokuserar i sin forskning på början av 1800-talet. Den sjukroll som kvinnorna i slutet av 1800-talet anses ha haft kan också ses som en reaktion på den nya världsbild som växte fram i och med att den förindustriella världen gick över i den industriella. Kvinnorna som var vuxna i slutet av 1800-talet stod med en fot i den gamla världen och en fot i den nya. Deras mammor, alltså den generation som behandlas i denna avhandling, levde sina liv i det gamla medan deras döttrar levde i det nya. Döttrarna var uppfostrade enligt det gamla, men med den omkullkastade världen och kulturen mot slutet av 1800-talet kastades de in i en tid som krävde något helt annat än de hade uppfostrats för. Det kan ha lett till att de var tvungna att hitta en ny plats i den sociala kontext de levde i, och detta kan ha lett till att de kände sig sysslolösa, särskilt med tanke på att det blev allt vanligare att bo i städer mot slutet av 1800-talet än i den typ av stora herrgårdar som kvinnorna i denna studie bodde på. Det kan i sin tur ha gjort att de började använda sjukrollen annorlunda än den tidigare generationen. Denna senare generation av kvinnor ligger i fokus i Johannissons forskning, medan den föregående ligger i fokus i denna studie. Det kan vara den stora orsaken till att samma syn på sjukrollen som Johannisson nämner inte syns i materialet för denna undersökning. Det är dock inte möjligt att avgöra om det förhållande till sjukrollen som kvinnorna här uppvisade var allmän. För det skulle krävas en större undersökning. Dock kan man konstatera att det fanns nyanser som inte stämmer överens med den generella bilden av dessa kvinnliga ståndspersoner under 1800-talet som lyfts fram av bland annat Johannisson och Mansén.

Det skulle vara intressant att mer ingående jämföra dessa två generationer av kvinnliga ståndspersoner och då undersöka möjliga faktorer som påverkade denna skillnad mellan början och slutet av seklet. Det skulle i så fall krävas ett brett material med många olika fallstudier att jämföra och analysera. Genom denna typ av undersökning skulle man kunna skapa en bredare bild av kvinnorna, deras roller och deras sjukdomar, bland annat hysteri, och kanske också skapa en större förståelse för hur bilden av den sjukliga sysslolösa kvinnan i slutet av 1800-talet uppstod, möjligen som en reaktion på de förändringar som skedde under 1800-talet.

Kvinnorna odlade dagligen det beteende som omgivningen definierade dem enligt, det vill säga som adliga, eller i Selma Augusta Europaeus fall borgerliga, gifta kvinnor. I konflikten mellan hälsa och kvinnoroll vann kvinnorollen. Det tyder på att varken

omgivningen eller kvinnorna själva ansåg att sjukdom var en del av kvinnorollen eller av kvinnoidealet, inte heller var den en accepterad ursäkt för att lägga ifrån sig några plikter. Det tyder också på att kvinnorna värderade sin kvinnoroll och sitt herrskapsstånd högt och höll upp fasaden i allt. Sjukdomen hade kunnat utgöra ett hinder för dem att odla det kvinnliga ståndsbeteendet, men de lät den inte utgöra ett sådant, vilket gör att man kan anta att de också definierade sig själva mer enligt de handlingar och plikter som kvinnorollerna inbegrep. Om de inte klarade av att utföra dessa plikter miste kvinnorna sitt värde i den krets som de ingick i. Det framgår också att det var värdinnerollen som utgjorde det största hindret för kvinnorna att anta en sjukroll.

Min hypotes som presenteras i avsnitt 1.1 och som grundar sig i von Frenckell bekräftas alltså i åtminstone dessa fyra kvinnors fall. Eva Mathilda Aminoff, Catarina Elisabet von Born, Minette von Haartman och Selma Augusta Europaeus lät inte sjukdomarna dominera deras liv, och den passiva sjukrollen framstår inte i materialet som något accepterat i deras vardag.

Slutligen kan man formulera ett svar på den ovannämnda frågan: Hvad är vårt lif då hälsan saknas? Svaret som formar sig utifrån dessa kvinnors personliga material ser ut enligt följande: Livet skulle ha kunnat vara intet, men vi låter inte avsaknaden av hälsan hindra oss, utan fortsätter dag efter dag, fortsätter att vara förnuftiga kvinnor värdiga oss själva och våra likar, ända till den dag vi dör.

LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Svenska litteratursällskapets arkiv, Helsingfors (SLS)

Riksarkivet (RA)

Lars Gabriel von Haartmans samling

Brev till Lars Gabriel von Haartman

– *Från Minette von Haartman*

– *Från August Mannerheim*

Europaeus släktarkiv

Brev till Selma Augusta Lampa

– *Från Hilda von Becker*

– *Från Lovisa Constance Lampa*

Brev till Lovisa Constance Lampa

– *Från Selma Augusta Lampa*

Brev till Fridloph Lampa

– *Från Anders Josef Europaeus*

– *Från Selma Augusta Lampa*

Brev till Josefina Europaeus

– *Från Lovisa Constance Lampa*

Rilax samling

Brev till Eva Aminoff

– *Från Gustaf Adolf Bruncrona*

– *Från Abraham Konstantin Bruncrona*

– *Från Johan Fredrik Aminoff*

– *Från Anna Charlotta Hedenberg*

– *Från Ebba Charlotta Bruncrona*

– *Från Johanna Fredrika Lovisa Armfelt*

– *Från Eva Maria Bruncrona*

– *Från Marie Julie Bruncrona*

– *Från Gustava af Sillén*

Svenska litteratursällskapets arkiv (SLSA)

Sarvlaks arkiv

Carl Fredrik von Borns anteckningsböcker 1827, 1834 och 1835

Äldre Sarvlaks brevsamling

– *Catarina Elisabet von Borns dagbok 1835*

– *Brev till Carl Fredrik von Born 1834–1835*

– *Från Catarina Elisabet von Born*

– *Från Samuel Fredrik von Born*

Brev till Catarina Elisabet von Born

– *Från Sophie Piper*

– *Från Viktor Magnus von Born d.ä.*

Brev till Samuel Fredrik von Born

– *Från Johan August von Born*

Tryckta källor

- Clark 1834** J. Clark, *A Treatise on Tubercular Phthisis, or Pulmonary Consumption*, London 1834.
- Rousseau 1977** J. J. Rousseau, *Emile. Eller om uppfostran I*, övers. C. A. Fahlstedt, Göteborg 1977.

Litteratur

- Ahlbeck et al. 2015** J. Ahlbeck et al., *Kipupisteissä. Sairaus, kulttuuri ja modernisoituva Suomi*, Utukirjat 8, Turku 2015.
- Aminoff 1978** B. H. Aminoff, *Släkten Aminoff*, Ekenäs 1978.
- Ariès 1960** P. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris 1960.
- Ariès 1974** P. Ariès, *Western Attitudes Towards Death. From the middle ages to the present*, trans. Patricia M. Ranum, Baltimore 1974.
- Ariès 1983** P. Ariès, *Images de l'homme devant la mort*, Paris 1983.

- Arvidsson 2004** A.-S. Arvidsson, "Psalmsers tröst och stöd vid dödsfall", *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*, red. Yvonne Maria Werner, Edsbruk 2004, 122–152.
- Badinter 1981** E. Badinter, *Den kärleksfulla modern*, övers. Britta Gröndahl, Stockholm 1981.
- Bergström 2013** C. Bergström, *Passion & Skilsmässa. Om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800*, Stockholm 2013.
- von Bonsdorff 1978** B. von Bonsdorff, *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år 1640–1940*, Ekenäs 1978.
- Byrne 2011** K. Byrne, *Tuberculosis and The Victorian Literary Imagination*, Oxford 2011.
- Carel & Cooper 2012** Carel, Havi & Rachel Cooper, "Introduction", *Health, Illness and Disease. Philosophical Essays*, eds. Havi Carel & Rachel Cooper, Durham 2012, 1–20.
- Eklöf 2014** M. Eklöf, *Homeopati i Sverige. En kontroversiell medicinhistoria*, Stockholm 2014.
- Eriksson 2003** S. Eriksson, "Led Chopin av antitrypsinbrist? Försvunnet obudktionsprotokoll har gäckat sentida läkares försök att fastställa diagnosen", *Läkartidningen* 2003:30–31, 2449–2454.
- Evans 1990** R. J. Evans, *Death in Hamburg: Society and politics in the cholera years 1830-1910*, London 1990.
- Floto 2004** I. Floto, "Döden i historien – historiografiske perspektiver", *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*. Red. Yvonne Maria Werner. Edsbruk 2004, 17–42.
- Frenckell 1947** E.-M. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata: I Helsingfors 1827–1832*, Helsingfors 1947.
- Heikel 1919** A. O. Heikel, *Brunnsparkens historia 1834–1886*, Helsingfors 1919.
- Holmquist 1990** I. Holmquist, "Att söka lyckalighetens ö. Malla Silfverstolpe och salongskulturen", *Romantikens kvinnor*.

- Studier i det tidiga 1800-talets litteratur*, red. Birgitta Ahlmo-Nilsson et al., Värnamo 1990, 32–55.
- Häggman 1994** K. Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Helsinki 1994.
- Johannisson 1997** K. Johannisson, *Kroppens tunna skal: Sex essäer om kropp, historia och kultur*, Stockholm 1997.
- Johannisson 2004** K. Johannisson, *Tecknen. Läkaren och konsten att läsa kroppar*, Stockholm 2004.
- Johannisson 2009** K. Johannisson, *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm 2009.
- Johannisson 2013a** K. Johannisson, *Medicinens öga: Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*, Stockholm 2013.
- Johannisson 2013b** K. Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 2013.
- Johnsson 1928** G. Johnsson, *Suomen piirilääkärit 1749–1927*, Suomen sukututkimusseuran julkaisuja VI, Helsinki 1928.
- Kalleinen 2001** K. Kalleinen, ”*Isänmaani onni on kuulua Venäjälle.*” *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*, Helsinki 2001.
- Klinge 1997** M. Klinge, *Krig, kvinnor, konst*, Helsingfors 1997.
- Kuurne 2001** J. Kuurne, *Louisaaren linnan talousreseptit (n.1770–1850)*, Helsinki 2001.
- Lahtinen et al. 2011** A. Lahtinen et al., "Kirjeiden uusi tuleminen", *Kirjeet ja historiantutkimus*, toim. Leskelä-Kärki et al., Historiallinen Arkisto 134, Saarijärvi 2011.
- Lagerkranz 1983** G. Lagerkranz, *Svenska sjukdomsnamn i gångna tider*, 2:a uppl., Eskilstuna 1983.
- Landell 2004** N.-E. Landell, *Läkaren Linné: Medicinens dubbla nyckel*. Carlssons, Stockholm 2004.
- Lindgren 2009** L. Lindgren, *Memoria. Gravvårdar, skulpturkonst och minneskultur*, övers. Camilla Ahlström-Taavitsainen, Helsingfors 2009.
- Mansén 2001** E. Mansén, *Ett paradys på jorden: Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*, Stockholm 2001.

- Mansén 1993** E. Mansén, *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, Lund 1993.
- Marland 2011** H. Marland, "Women, Health and Medicine", *The Oxford Handbook of The History of Medicine*, ed. Mark Jackson, Oxford 2011, 484–502.
- Nordenfelt 2012** L. Nordenfelt, "Galenos", *Filosofi och medicin. Från Platon till Fouchault*. Red. Lennart Nordenfelt, Stockholm 2012, 39–54.
- Nordin 2012** I. Nordin, "Sydenham och Locke", *Filosofi och medicin. Från Platon till Fouchault*. Red. Lennart Nordenfelt, Stockholm 2012, 91–108.
- Parland-von Essen 2010** J. Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende: Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740-1820*, Helsingfors 2010.
- Petersen-Jessen 1987** A. Petersen-Jessen, *Liperin rovasti Anders Josef Europaeus 1797–1870*, Pieksämäki 1987.
- Puranen 1984** B.-I. Puranen, *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*, Umeå Studies in Economic History 7, Umeå 1984.
- Rahikainen 2013** M. Rahikainen, "Ariès lapsen ja perhe-elämän historiasta", *Ariès ja historian salaisuus*. Red. Matti Peltonen, Turku 2013, 44–113.
- Rundquist 1989** A. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850-1900*, Stockholm 1989.
- Runeberg 2003** F. Runeberg, *Receptbok*, Helsingfors 2003.
- Savonlainen 1994** R. Savonlainen, *Suosikkisenaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809–1892*, Helsinki 1994.
- Showalter 1987** E. Showalter, *The Female Malady. Women, madness and English Culture 1830–1980*, London 1987.
- Sivén 1934** G. Sivén, *Matti Äyräpää. Elämäkerrallinen kuvaus ja persoonallisia muistelmia*, Helsinki 1934.
- Sjöblad 1997** C. Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997.

- Sjöstrand 2001** L. Sjöstrand, "Så blev Hippokrates medicinens fader", *Läkartidningen* 2001:1–2, 35–38.
- Snellman 2014** A. Snellman, *Suomen Aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*, Helsinki 2014.
- Steinrud 2008** M. Steinrud, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*, Stockholm 2008.
- Tamm 2004** M. Tamm, *Tanke och tro. Historiska nedslag i hälsa, sjukdom, liv och död*, Lund 2004.
- Tandefelt 2010a** H. Tandefelt, "Kvinnoliv under trehundra år sedda genom Sarvlax arkiv", *Sarvlax: Herrgårdshistoria under 600 år*, red. Henrika Tandefelt, Helsingfors 2010, 63–88.
- Tandefelt 2010b** H. Tandefelt, "Herrar till Sarvlax – godsägare under sex sekel", *Sarvlax: Herrgårdshistoria under 600 år*, red. Henrika Tandefelt, Helsingfors 2010, 13–40.
- Tandefelt 2013** H. Tandefelt, "Ett riddarhus blir till i storfurstendömet Finland", *Adeln och dess hus*, red. Johanna Aminoff-Winberg, Borgå 2013, 15–54.
- Vainio-Korhonen 2011a** K. Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid: Adelsliv i 1700-talets Finland*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors, Stockholm 2011.
- Vainio-Korhonen 2011b** K. Vainio-Korhonen, "Sisaruksia ja sukulaisia", *Kirjeet ja historiantutkimus*, toim. Maarit Leskelä-Kärki et al. Helsinki 2011, 141–162.
- Vainio-Korhonen 2012** K. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*, Helsinki 2012.
- Vainio-Kurtakko 2015** M. Vainio-Kurtakko, "Terveyden ja onnen ehdot. Avioliitto kahden naisen elämän punaisena lankana", *Kipupisteissä. Sairaus, kulttuuri ja modernisoituva Suomi*, toim. Jutta Ahlbeck et. al., Turku 2015, 159–194.
- Vainio-Kurtakko 2010** M. Vainio-Kurtakko, "Hulda von Born, född Berndtson", *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, red. Henrika Tandefelt, Helsingfors 2010, 89–110.
- Wasastjerna 1879** O. Wasastjerna (utg.), *Ättar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln I*, Borgå 1879

- Werner 2004** Y. M. Werner, ”Inledning”, *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*, red. Yvonne Maria Werner, Edsbruk 2004, 9–16.
- Wirilander 1982** K. Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, övers. Eva Stenius, Arlöv 1982.
- Åström 1993** A.-M. Åström, '*Sockenboarne*'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Helsingfors 1993.

Elektroniska källor

Georg Haggrén, ”von Willebrand, Gustaf”, URN:NBN:fi:sls-4885-1416928957491, *Biografiskt lexikon för Finland*, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blf.fi, senast sedd 6.3.2015.

Kristiina Kalleinen, ”von Haartman, Lars Gabriel”, URN:NBN:fi:sls-4722-1416928957328, *Biografiskt lexikon för Finland*, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blf.fi, senast sedd 6.3.2015.

Svenska Akademiens ordbok på nätet, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, uppslagsord: hemorrojdal. Senast hämtad den 9.4.2014.

Manuskript

- Knipström 2014** E. Knipström, "*Mammas ömtåliga hälsa och bröstkrämpor.*" *Catarina Elisabet von Borns sjukdoms påverkan på hennes familj 1834–1835*, opublicerad kandidatuppsats i historia, Humanistiska fakulteten vid Helsingfors universitet 2014.